

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Bakalářská práce

Perestrojka a glasnost' a jejich role v rozpadu SSSR

František Kába

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Studijní program Mezinárodní teritoriální studia

Studijní obor Mezinárodní vztahy a východoevropská studia

Bakalářská práce

Perestrojka a glasnost' a jejich role v rozpadu SSSR

František Kába

Vedoucí práce:

PhDr. Magdaléna Leichtová, Ph.D.

Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2015

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval samostatně a použil jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2015

.....

Tímto bych chtěl poděkovat vedoucí mé práce PhDr. Magdaléně Leichtové Ph.D. za cenné rady a komentáře k mé práci. Chtěl bych poděkovat také mé rodině za projevenou podporu a trpělivost.

Obsah

1) Úvod	1
2) Situace v SSSR před nástupem Gorbačova.....	4
2.1 Mezinárodní situace SSSR před Gorbačovovým nástupem	4
2.2 Ekonomická situace před Gorbačovovým nástupem	6
2.3 Andropovovy náznaky reformy a Novosibirské memorandum.....	9
3) Gorbačov a jeho politické formování.....	11
3.1 Mládí a vstup do KSSS	11
3.2 Kritika Stalina	12
3.3 Obdiv k Leninovi	13
4) Gorbačov u kormidla.....	15
4.1 Okolnosti zvolení Gorbačova generálním tajemníkem	15
4.2 Začátky perestrojky	18
5) První fáze perestrojky	19
5.1 Ústup z mezinárodní politiky	19
5.2 Ekonomické reformy.....	20
5.2.1 Urychlení ekonomiky	21
5.2.2 Protialkoholní kampaň	22
5.2.3 Konverze vojenského průmyslu.....	22
5.2.4 Personální obměna	24
6) Druhá fáze perestrojky - Glasnost' a demokratizace	26

6.1 Povolení cenzury.....	27
6.2 Rozkol ve straně i ve společnosti.....	28
6.3 Kontroverzní události vzhledem k politice glasnosti.....	31
6.3.1 Přístup sovětských médií k nepokojům v Alma-Atě 1986.....	31
6.3.2 Výbuch jaderného reaktoru v Černobylu.....	32
6.4 Zhodnocení glasnosti	33
7) Třetí fáze perestrojky – Transformace politického systému	36
7.1 Devatenáctá všesvazová konference	36
7.2 Volby do Sjezdu lidových poslanců	39
7.3 První Sjezd lidových poslanců.....	41
8) Čtvrtá fáze perestrojky – přesun moci ze stranických orgánů na orgány státní	42
8.1 Rozpad východního bloku	43
8.2 Vznik pluralismu.....	44
9) Pátá fáze perestrojky.....	46
9.1 Poslední sjezd KSSS	46
9.2 Gorbačovův obrat ke konzervativcům	47
10) Národnostní politika v SSSR	48
10.1 Postavení národů v SSSR	48
10.2 Perestrojka a její vztah k silicímu nacionalismu	51
10.3 S čím se Gorbačov musel vyrovnávat v národnostní politice.....	53
10.3.1 Gorbačovova kádrová politika v sovětských republikách.....	53

10.3.2 Náhorní Karabach.....	54
10.3.3 Politické reformy v Pobaltí.....	55
10.3.4 Masakr v Tbilisi.....	57
10.4 Gorbačov a jeho národnostní politika.....	58
10.4.1 Pokus o vytvoření nové svazové smlouvy.....	59
11) Závěr.....	62
12) Seznam použité literatury a pramenů.....	65
13) Resumé.....	68

1) Úvod

Sovětský svaz byl unikátní státní útvar, který ve dvacátém století tvořil spolu s USA bipolární mezinárodní systém a v jeho rámci výrazně zasahoval do politického i ekonomického světového dění. Politickou moc SSSR však ještě více pocítovali samotní občané komunistické velmoci. A to zejména ti, kteří se svými aktivitami či myšlenkami odchylovali od státní ideologie. Sovětský systém se vyznačoval ohromnou kontrolou téměř veškerých aktivit svých občanů, k čemuž mu sloužily jednak bezpečnostní a represivní složky jako armáda, státní a tajná policie, ale také všudypřítomnost komunistické strany, respektive stranických organizací. Každý, kdo se chtěl jakkoliv legálně společensky angažovat, neměl jinou možnost než vstoupit do nějaké stranické organizace, kde byl pod dohledem straníků, kteří ještě stále byli oddaní komunistické myšlence nebo tak předstírali kvůli své kariéře.

Díky tomuto systému vnitřní kontroly a výrazné vojenské moci se blížící rozpad Sovětského svazu zdál nepravděpodobným. O to více rychlý zánik tohoto impéria překvapil celosvětovou společnost. A to je jeden z důvodů, proč jsem si vybral téma „*Perestrojka a glasnost' a jejich role v rozpadu SSSR*“. Je zřejmé, že Gorbačov nebyl typickým sovětským generálním tajemníkem, jeho činy, chování a názory vyvolávaly nejistotu v domácích řadách, v zahraničí si jimi naopak získával obdiv. Je však on a jeho reformy tou hlavní příčinou rozpadu? Názory na tuto otázku se dodnes liší, existuje více variant hlavních příčin rozpadu SSSR jako například vyčerpání Sovětského svazu soutěžením ve zbrojení s USA (Groušl 1993: 7) nebo již slábnoucí ideologie, která nedokázala udržet společnost jednotnou (Goshadze 2012: 14), či touhy některých svazových republik po suverenitě (Holmes 2013: 188) a také slabí lídři (Goshadze 2012: 5). Lze však předpokládat, že podíl na konci Sovětského svazu mělo více faktorů. Já se zaměřím převážně na to, jaký vliv na zmiňovanou geopolitickou změnu měl Gorbačov a jeho politika. Cílem této práce je tedy analyzovat reformní program perestrojky a ověřit, zda a případně jak napomohly provedené reformy rozpadu Sovětského svazu. Předmětem

mého zkoumání bude také role *glasnosti* jako elementu umožňujícího provedení perestrojky a posilujícího její dopady na společnost i politické zřízení. Pokusím se také prokázat, že Gorbačov podcenil stoupající sílu národnostních hnutí a celkově nevěnoval národnostní politice takovou pozornost, jakou vyžadovala, čímž přispěl k rozpadu Sovětského svazu.

V první kapitole se budu věnovat zahraničně-politické, ekonomické a na to navazující společenské situaci v SSSR z konce 70. a začátku 80. let, kdy byl u moci Leonid Brežněv. Dále v této kapitole zmíním začínající reformy Jurije Andropova. Považuji za nezbytné stručně rozebrat ekonomické a společenské problémy, které předcházely vstupu Gorbačova do vrcholné politiky Sovětského svazu, abychom dokázali porozumět situaci, za které se Gorbačov pustil do reform SSSR, a okolnostem, které ho k tomu výrazně tlačily. Jak si ukážeme v další kapitole, Gorbačov byl přesvědčeným socialistou, který by dost možná sovětský systém nereformoval, kdyby nemusel.

V druhé části práce se zaměřím na ideologická východiska, která formovala Gorbačovovu politickou orientaci, zhodnotím jeho vztah k Leninovi, na jehož myšlenky se často odkazoval ve svých raných projevech, a připomenu, jak se v průběhu let měnil Gorbačovův pohled na Leninův odkaz. Zmíním také jeho kritiku politiky Stalina.

Na to navážu rokem 1985, kdy se Gorbačov stal generálním tajemníkem SSSR. Popíši okolnosti, za kterých byl jmenován do funkce, a stručně představím jeho první vize perestrojky, jak je prezentoval ve svých prohlášeních po nástupu do vedoucí pozice Sovětského svazu. Zmíním první konkrétní zásahy do ekonomického systému SSSR, jako byla protialkoholní kampaň, *konversija* či *uskorenje*, jejichž cílem bylo dosáhnout modernizace průmyslu a vědeckotechnického pokroku (Durman 1998: 304). Gorbačov si byl vědom, že realizace reform, se kterými přichází, nebude jednoduchá kvůli stranickým konzervativcům, kteří hájili spíše dosavadní přístup k politice

v SSSR. Proto Gorbačov zahájil nejen ekonomické reformy, ale rozhodl se SSSR reformovat i politicky, což znamenalo výraznou personální obměnu ve vedoucích funkcích Sovětského svazu, ale hlavně institucionální oslabování strany. Pokusím se dokázat, že narušení monopolního postavení komunistické strany hrálo zásadní roli v destabilizaci SSSR. Zaměřím se zde tedy na politický rozkol uvnitř strany, na politické reformy a demokratizaci volebního systému a hlavně na jejich dopady na fungování SSSR a jeho udržitelnost.

S pojmem demokratizace souvisí také uvedení *glasnosti* do praxe v roce 1986. Od *glasnosti*, tedy jakési větší informovanosti, si Gorbačov sliboval zvýšení zájmu občanů o politiku, veřejné dění, a tím i uvědomění si potřeby reformy a větší angažovanost občanů v reformách. Cíle *glasnosti* se dařilo naplňovat lépe než cíle perestrojky, avšak s uvolněním cenzury byla umožněna i veřejná kritika Gorbačovových kroků, čímž ztrácel on a jeho reformy legitimitu u občanů SSSR. Legitimitu ztrácel také celý sovětský systém, jenž byl založen na neomylnosti strany, která nyní přiznala některé své minulé chyby a díky demokratizaci byla vystavena polemice z řad odborné i laické veřejnosti. Rád bych se proto v této části zaměřil na provázanost perestrojky a *glasnosti*, na to, jak *glasnost'* pomohla k naplnění některých cílů perestrojky, ale jak se naopak stala prostorem pro její kritiku a také zdrojem pro její neúspěch.

V poslední etapě mé práce se zaměřím na fázi perestrojky v období 1989, kdy se konaly první „svobodné“ volby. Zaměřím se na Gorbačovovu národnostní politiku směrem k zemím rozpadajícího se východního bloku, k jednotlivým socialistickým republikám, které ztrácely loajalitu ke Kremlu. Také zmíním národnostní nepokoje v SSSR a pokusím se dokázat vztah mezi výše zmíněnými událostmi a *glasností*. Tuto kapitolu zakončím zmínkou o Gorbačovově snaze o vytvoření nové svazové smlouvy a srpnovém puči, čímž se dostanu k úplnému rozpadu SSSR.

Stěžejními zdroji informací pro mne vedle běžně dostupné literatury k tématu, jak české tak zahraniční, byly také odborné články a knihy, na kterých se autorsky podílel i Gorbačov. V úvodu jsem zmínil i publikaci Josefa Groušla *Hlavní příčiny destabilizace a rozpadu SSSR (1993)*, ačkoliv jsem si vědom její tendenčnosti, tak v tomto případě mi to nepřijde na škodu, jelikož jsem se snažil nalézt co nejvíce možných pohledů na příčiny rozpadu SSSR, a toto je jeden z nich.

2) Situace v SSSR před nástupem Gorbačova

2.1 Mezinárodní situace SSSR před Gorbačovovým nástupem

Na konci 60. let byl Brežněv na vrcholu své politické kariéry. Hospodářská situace v SSSR vypadala uspokojivě a v mezinárodním prostředí se vytvořila zvláštní a neopakovatelná situace, tzv. *politika détente*, která umožnila uvolnit napětí mezi Východem a Západem. K tomu dle interpretace autorů knihy *Východ – vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku* došlo i díky tomu, že v roce 1969 sovětské vojsko kvantitou a do jisté míry i úrovní technologií dorovnálo USA. Proto zmizela stálá obava SSSR o zajištění vlastní bezpečnosti a vznikla možnost vést rozhovory s Washingtonem jako „rovný s rovným“. Další záminkou k uvolnění byly zhoršené vztahy SSSR s Čínou. V této době totiž SSSR a Čína nepovažovaly za hlavního nepřítele Spojené státy, ale sebe navzájem. Došlo také k omezení soupeření dvou velmocí ve Třetím světě, neboť obě mocnosti zjistily, že ani velká vojenská a ekonomická pomoc jim nezajistí loajalitu všech „klientů“, kteří naopak využívali sovětsko-americké soupeření k vlastnímu prospěchu. V této neobvyklé atmosféře došlo k sovětsko-americkému zřizování konzulátů a ke státním schůzkám, na kterých došlo k podepsání mnoha smluv jak obchodních, tak vojenských¹ (Vykoukal a kol. 2000: 502-504).

---

¹ K první dohodě o omezení strategických jaderných zbraní: Strategic Arms Limitation Talks – SALT I, došlo v roce 1972 v Moskvě (Vykoukal 2000: 504).

Vyvrcholením celé *politiky détente* bylo podepsání Helsinského Závěrečného aktu 1. srpna 1975 na Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, jehož se účastnily veškeré evropské státy s výjimkou Albánie, včetně USA a Kanady. Tato smlouva se vyznačovala oboustrannými ústupky. Západ uznal platnost hranic z Jaltské konference a Sovětský svaz naopak souhlasil s dodržováním lidských práv, které ovšem v praxi nenaplňoval, a dal tak další argumenty disentským skupinám, které se postupně zformovaly v SSSR i v satelitech (Durman 1998: 167-8).

To byl však vrchol *politiky détente* a dá se říci, že od této doby se vzájemné vztahy začaly opět zhoršovat. K definitivnímu pohřbení sbližování došlo sovětskou invazí do Afghánistánu, kde se SSSR rozhodl řešit tamní převrat pomocí Brežněvovy doktríny. V reakci na to se americké vedení v čele s Jimmym Carterem, rozhodlo omezit dovoz obilí z USA a na export vyspělých technologií bylo uvaleno embargo. Navíc USA spolu s několika dalšími státy ignorovaly olympijské hry v létě 1980 v Moskvě (Vykoukal a kol. 2000: 517-521). Tím začala tzv. Druhá studená válka. Podle slov Freda Hallidaye byla srovnatelná ve svých základních rysech s první studenou válkou v letech 1946-53 (Halliday 1983 cit. dle Galeotti 1998: 69). V USA se prezidentem v této době stal konzervativec Ronald Reagan, jenž nastolil ostrý kurs vůči SSSR a usiloval opět o aktivnější roli své země v mezinárodním prostředí (Galeotti 1998: 69). Podstatně také začal rozšiřovat zbrojení, včetně tzv. programu hvězdných válek (Strategická obranná iniciativa, SDI) z roku 1983 (Vykoukal a kol. 2000: 521).

Vzájemné vztahy s USA tak během Brežněvovy éry sice dosáhly nečekaného zlepšení, včetně uznání poválečného uspořádání, avšak svojí expanzivní politikou z konce svého období Brežněv vzájemné zlepšení definitivně pohřbil a vyhrotil tak vztahy s USA i západní Evropou a v podstatě zahraničně-politické postavení SSSR nebylo o nic lepší, než když se ujal moci. Gorbačov období oteplení vztahů v 70. letech prezentoval jako předstupeň k pozdějšímu „novému myšlení“ v zahraniční politice a uvedl: „*Samu logiku*

uvolnění napětí diktovalo stále hlubší pochopení toho, že v jaderné válce nelze zvítězit“ (Gorbačov 1987: 128). To je však v rozporu například s interpretací *politiky détente* Markem Galeotim, jenž ji považuje především za plod prostého, chladnokrevného pragmatismu. Američané po pokoření ve Vietnamu usilovali o čestný ústup z globální role a Sověti, kteří čelili jiným tlakům, měli za to, že se západní technika a investice mohou stát vítaným přínosem do jejich hospodářství (Galeotti 1998: 69). Zahraniční politika byla tedy také silně svázána s hospodářskou situací uvnitř SSSR a s jejími důsledky se Gorbačov musel po svém nástupu vyrovnat. Náklady na další zbrojení byly značné a Sovětský svaz si je nemohl dovolit. Spolu se svým ministrem zahraničních věcí Sheverdnadzem proto několikrát zdůrazňovali podřízenost zahraniční politiky vnitropolitickým potřebám. Což vyvrcholilo tzv. *novým myšlením*², které bylo založeno na sovětských ústupcích z mnoha oblastí, aby bylo možné provést vnitropolitické a ekonomické reformy (Vykoukal a kol. 2000: 653). Jako výchozí princip *nového politického myšlení* je dle Gorbačova uvědomění si, že jaderná válka nemůže být prostředkem k dosažení politických, ekonomických, ideologických ani jakýchkoli jiných cílů a je proto nutné změnit nynější mezinárodní situaci a vytvořit svět bez jaderných zbraní (Gorbačov 1987: 124, 126).

2.2 Ekonomická situace před Gorbačovovým nástupem

Z ekonomického hlediska je začátek Brežněvovy éry spojen s pokusem o zavedení tzv. Kosyginových reforem³, které měly propojit centrální plánování s některými tržními mechanismy. Tyto prvky tržního hospodářství však sovětské vedení nakonec zavrhnulo a došlo tak k definitivnímu příklonu k centralismu. Přesto se ale dokázala prosadit nová instituce sdružení, např. kombináty nebo vědeckotechnická sdružení, kterým se mimo jiné připisuje

---

² Jedním z hesel *nového politického myšlení* bylo také „odzbrojení pro rozvoj“, což naznačuje směr, jakým se chtěl Gorbačov ubírat, a sice zmírnit zbrojení ve prospěch přestavby (Cestou odzbrojení a nového myšlení 1989: 67).

³ Tyto reformy proběhly v roce 1965 – jednalo se o pokus zrušení sovnarchozů a jejich nahrazení ústředními ministerstvy, rozšíření rozhodovacích pravomocí podniků. Podniky si však nemohly libovolně určovat vlastní ceny dle poptávky, tak měl naopak činit nový centrální institut Goskomcen podle starých kritérií uspokojování „potřeb“ (Malia 2004: 362).

podíl na tom, že osmá pětiletka (1966 – 1970) byla nejúspěšnější poválečnou pětiletkou (Vykoukal a kol. 2000: 483).

Devátá pětiletka však přinesla již podstatné zhoršení výsledků oproti plánovaným odhadům. Předpokládané výnosy nesplnil ani průmysl, který se potýkal s problémem nedostavěných továren⁴ a zpoždováním jejich uvádění do provozu, což představovalo výrazné zatížení pro sovětskou ekonomiku. V ještě horší situaci se však nacházelo zemědělství, které se potýkalo s dlouhodobě nízkými sklizněmi. Za celou pětiletku úroda vzrostla jen o 13% proti předpokládaným 23%, a to navzdory tomu, že do zemědělství směřovala již více než čtvrtina celkových investic do národního hospodářství (Vykoukal a kol. 2000: 483). Tato situace si vynutila obrovské dovozy obilí z ciziny, zejména z USA, Kanady a západní Evropy. Objem nakoupeného obilí z USA dosáhl takové úrovně, že vyčerpал jeho zásoby a zvýšil tak jeho cenu na americkém trhu. To vedlo k vzájemné dohodě obou mocností, Spojené státy slíbily dodávat po dobu pěti let až šest milionů tun obilí ročně. Sovětský svaz se naopak zavázal dodávat USA deset milionů tun ropy (Vykoukal a kol. 2000: 483). Tato dohoda sice zajistila SSSR pravidelné dodávky obilí, ale zároveň podtrhla fakt, že sovětské zemědělství není v tomto směru schopné dostát požadavkům domácího trhu (Vykoukal a kol. 2000: 484).

Celkově se zemědělství stalo jakousi „černou dírou“ sovětského hospodářství, jelikož spotřebovávalo až třetinu jeho veškerých investic a přesto se vyznačovalo nízkou produktivitou a výraznými výkyvy v produkci, na které muselo sovětské vedení reagovat již zmiňovaným dovozem ze zahraničí (Vykoukal a kol. 2000: 485). Ten bylo schopno pokrýt finančními prostředky získanými převážně díky tzv. ropné krizi v roce 1973, kdy prudce vzrostly ceny ropy a zemního plynu, což bylo pro SSSR výhodou, jelikož byl producentem a exportérem obou těchto komodit (Galeotti 1998: 30).

---

⁴ Tzv. dolgostroj. V USA trvalo postavení velké fabriky 1–2 roky, v SSSR 8–9 let. Počet rozestavěných objektů dosáhl cifry 350 000 (Durman 1998: 269).

Navzdory popsané zhoršující se ekonomické situaci SSSR se brežněvovské vedení rozhodlo zvýšit minimální mzdy všech zaměstnanců. To mělo vícero dopadů, sice vzrostlo elektronické vybavení domácností (televizory, pračky, chladničky...), na druhou stranu však nedostatečná nasycenost sovětského trhu spotřebním zbožím a udržování nízkých cen řady komodit z politických důvodů vedlo k rozmachu černého trhu. Jeho rozsah se odhaduje na 10-25% sovětského národního důchodu (Vykoukal a kol. 2000: 487-489). Dalším velkým problémem byla všudypřítomná korupce, která se nevyhýbala ani nejvyšším elitám. Martin Malia ve své knize *Sovětská tragédie* popisuje situaci ohledně korupce v SSSR takto: „*Korupce se samozřejmě vyskytuje i na Západě, avšak tam je to věc rozhodnutí – k slušnému životu není nutno ji ani provozovat, ani se na ni podílet. V někdejší Sovětském svazu byla nutností, aby člověk vůbec mohl nějak vyjít*“ (Malia 2004: 372).

Od zmíněného ekonomického stavu se odvíjela i atmosféra ve společnosti. Ta byla apatická a lhostejná k jakémukoliv zlepšení poměrů, a to především mezi dělnickou třídou, která tvořila většinu všech obyvatel SSSR. To vedlo k úpadku pracovní morálky, která byla jednou z příčin nízké produktivity. Stát se přesto z politických důvodů musel vypořádat s potřebou vysoké zaměstnanosti, a tak docházelo ke stavu, jemuž se říká „nezaměstnanost na pracovišti“. Celá tato deziluze vedla k obrovskému nárůstu alkoholismu, který se vymkl kontrole a začal se stávat výrazným problémem pro sovětský lid. Začal postihovat rovněž ženy a střední délka života mužů se snížila z šedesáti osmi na šedesát čtyři let, zatímco značně vzrostla kojenecká úmrtnost (Malia 2004: 369). Alkoholismus se také výrazně podílel na klesající produktivitě dělnické třídy a společenské demoralizaci. Na druhou stranu příjem z destilátů do státní kasy postupně rostl a nakonec tvořil až 15% státních příjmů (Malia 2004: 370). Když se ministr zahraničí Gromyko pokoušel Brežněva přesvědčit, že se spotřeba alkoholu stává celospolečenskou katastrofou, Brežněv rychle ukončil debatu: „*Víš, Andreji, ruský člověk bez toho prostě nemůže existovat*“ (Durman 1998: 172). Čímž vystavil stopku jakékoliv naději na reformy v této problematice.

Znepokojující situace panovala také ohledně životního prostředí, na které nebyl brán vůbec ohled, a docházelo tak k ekologickým katastrofám, jež postihovaly rozsáhlé oblasti. Nejviditelnější bylo například vysychající Aralské jezero či umírající jezero Bajkal (Malia 2004: 365). Brežněvovská éra dala také prostor do té doby spíše latentní existenci nacionalismu v Sovětském svazu. Pro 70. léta byla totiž charakteristickým rysem změna natality jednotlivých regionů v SSSR. Obecným trendem bylo snižování natality a podílu Rusů na celkovém počtu obyvatel země a populační exploze zejména ve středoasijských republikách. Od roku 1970 do roku 1989 počet Rusů klesl zhruba o 3% na 50,7% (Vykoukal a kol 2000: 492). Ve Střední Asii ale vzrostl počet obyvatel o 25%, což vzhledem k ekonomické zaostalosti tohoto regionu vedlo k vysoké, byť skrývané nezaměstnanosti (Vykoukal 2000: 492). To také přispělo k národnostnímu napětí, jenž se za Gorbačovovy éry začalo stále silněji projevovat (viz později).

2.3 Andropovovy náznaky reformy a Novosibirské memorandum

Po smrti Brežněva se novým generálním tajemníkem stal Jurij Andropov⁵, který si byl vědom některých nedostatků ekonomického systému SSSR a přijal určité reformní kroky, které byly předzvěstí nových časů. Pokusil se omezit absentérství, alkoholismus, černý trh a zlepšit pracovní disciplínu. Provedl to ovšem ve stylu akce KGB, kdy příslušníci milice kontrolovali obchody, restaurace a hledali „ulejváky“ a hlásili je jejich pracovištím. To vedlo jen k mírnému zlepšení produktivity a spíše to rozhořčilo veřejnost (Vykoukal 2000: 523).

Naopak díky jeho častým stykům s inteligencí bylo v roce 1983 umožněno zveřejnění *Novosibirského memoranda*, jehož autorkou byla socioložka Tatjana Zaslavská (Brown 1996: 60). Tento text obsahoval kritiku centrálního plánování, které je podle ní zastaralé, výrobu pouze podvazuje a celá ekonomika SSSR by potřebovala reformovat. Dále kritizovala fakt, že

---

⁵ Andropov – (1954-57) působil jako velvyslanec v Maďarsku, kde se zviditelnil činností během maďarské revoluce. V roce 1961 byl zvolen do ÚV KSSS a v roce 1967 byl postaven do čela KGB (Vykoukal 2000: 522).

navzdory oficiálním propagandistickým prohlášením sovětská společnost vůbec nevytváří harmonickou jednotu. Naopak ji podle ní rozdělují konflikty mezi vládci a ovládanými a uvnitř dělnické třídy bují apatie a lhostejnost. Jako řešení nabízela decentralizaci, hmotné pobídky ze strany státu a podporu samostatné iniciativy na všech úrovních zřízení (Malia 2004: 410).

Andropov byl produktem stalinské éry, a tak lze pochybovat o tom, že by prosadil nějaké radikální reformy. Andropov totiž viděl pouze krizi výkonnosti, nikoliv krizi systému (Bailer cit. dle Malia 2004: 409). Pověřil však Gorbačova dohledem nad ekonomikou. Ten začal spolupracovat s novým tajemníkem ÚV KSS Ryžkovem a spolu prostudovali více než sto analytických studií věnujících se ekonomické situaci v SSSR, včetně *Novosibirského memoranda* (Malia 2004: 410).

Výsledkem se stal ekonomický experiment, který se týkal pěti ministerstev a obsahoval dva zákony z července 1983 o rozšíření práv podniků a kolchozů a o posílení pracovní disciplíny. Ryžkov to ve svých pamětech označil za počátek perestrojky, ale přiznal, že zatím jim byly podmínky diktovány všemocnou ideologií (Ryžkov cit. dle Durman 1998: 255-256). Tento typ reformy se ovšem projevuje až v delším časovém horizontu. Tolik času ale Andropov neměl, již v roce 1983 se výrazně zhoršil jeho zdravotní stav a počátkem roku 1984 zemřel. Byl nahrazen Konstantinem Černěnkem, kterému v té době bylo již 73 let. V minulosti byl loajálním spojencem Brežněva, proto také jeho nástup do funkce probíhal ve znamení návratu k brežněvismu a dokonce zastavil rozbíhající se Andropovovy reformy. Více času však nebylo dopřáno ani Černěnkovi, který zemřel již 10. března 1984, a všem bylo jasné, že čas ke změně již dávno dozrál. Politbyro do 24 hodin doporučilo ústřednímu výboru, aby byl novým generálním tajemníkem zvolen Gorbačov (Vykoukal 2000: 525).

Gorbačov tak přebíral ekonomiku i společnost v SSSR od svých předchůdců ve značně zdevastovaném stavu a na začátku knihy *Přestavba a*

nové myšlení, kde se věnuje zdrojům přestavby, popisuje tehdejší ekonomickou situaci v SSSR tímto způsobem: „*Naše země začala ztrácet tempo svého rozvoje, narůstaly poruchy v hospodářství, rychle se hromadily a vyostřovaly obtíže a množily se neřešené problémy. Ve společenském životě se objevily, jak my tomu říkáme, stagnační a jiné jevy, které jsou socialismu cizí*“ (Gorbačov 1987: 14). Z výše zmíněného je tedy zřejmé, že když se Gorbačov dostal v roce 1985 k moci, tak ho veškeré okolnosti tlačily k reformě, jak v zahraničních vztazích, tak v domácí politice, a to především v oblasti ekonomiky. Dle mého názoru byly důvody k reformám v SSSR tak vážné, že pro Gorbačova neexistovala jiná možnost, než uvedení *perestrojky* a později *glasnosti* do provozu, pokud chtěl pro svou zemi udržet velmocenské postavení. Ale například Boris Jelcin ve své autobiografii uvádí, že Gorbačov mohl pokračovat v nastolených kolejích Brežněva a Černěnka ještě několik dalších let a nechat se ověšovat medailemi a poslouchat oslavné písně na svou osobu. Díky tomu, že tak neučinil, dočkal se od svého politického oponenta uznání za odvalu. Jelcin doslova píše: „*On se ale vydal jinou cestou, začal šplhat na horu, jejíž vrchol nebyl viditelný...*“ (Jelcin cit. dle Kaiser 2004: 161). V další kapitole se pokusím stručně poodhalit Gorbačovova ideová východiska, mimo jiné proto, abychom si snáze dokázali představit, jakým byl Gorbačov komunistou a z čeho vycházely jeho reformy.

3) Gorbačov a jeho politické formování

3.1 Mládí a vstup do KSSS

Michail Sergejevič Gorbačov se narodil v roce 1931 na malé vsi ve Stavropolské oblasti na Severním Kavkaze. To bylo v době Stalinovy zemědělské kolektivizace zemědělství, která postihla i Gorbačovovu rodinu, jelikož oba jeho dědové byli režimem zatčeni (Branson, Doder 1990: 1). V roce 1950 Gorbačov dokončil zemědělskou školu a pokračoval studiem na právnické fakultě státní univerzity Lomonosova v Moskvě, kde v roce 1952 vstoupil do KSSS. Jako motivaci vstupu do strany Gorbačov uvádí vzor ve své

rodině, ve svém otci a ve svém dědečkovi, který i po návratu z vězení zůstal komunistou a domníval se, že Stalin si represivních praktik režimu není vědom. Také se zmiňuje, že vstup do KSSS pro něj nebyl v žádném případě pragmatický kalkul, ale naplnění vlastních ideových motivů. V té době byl Gorbačov přesvědčeným a věřícím komunistou (Mlynář 1995: 10). Místem, kde se jeho politické myšlení dále formovalo, byla Lomonosova univerzita, tam byly poměry poněkud volnější než na ostatních sovětských školách. Dalo se zde debatovat a svobodně přemýšlet a on se tu dostal ke čtení různých politicko-filosofických děl. Gorbačov uvádí, že univerzitní léta pro něj byla počátkem dlouhého vývoje, kdy na začátku spoustu věcí chápal jako dané, ale díky atmosféře na univerzitě začal o věcech přemýšlet a začal se na ně dívat jinak (Mlynář 1995: 16).

3.2 Kritika Stalina

Smrt Stalina roku 1953 Gorbačov, jak sám tvrdí, prožíval jako těžkou ránu a netušil, co se bude dít dále. O tom, jaké Stalin používal praktiky, se podle svých slov dozvěděl až s Chruščovovým odhalením a zpětně jeho éru hodnotí jako jednu z nejbolestnějších kapitol ruské minulosti (Gorbačov, Mlynář 1995: 14-15). Gorbačov ve svém projevu k příležitosti sedmdesátého výročí bolševické revoluce, kde se mimo jiné věnoval pozici Stalina v sovětské historii, uvedl, že Stalinovy činy jsou neodpustitelné, ale pochválil jeho rozhodnutí ke kolektivizaci a rychlé industrializaci. Vyjádřil se ve smyslu, že je třeba vnímat Stalina obou tváří, tedy toho, který nesporně svojí politikou pomohl k budování socialismu, ale i toho, kvůli kterému ruská společnost zaplatila utrpením (Eaton 1987).

Co se týče industrializace, tak podle Gorbačova byla pro tak obrovskou zemi nezbytná, aby mohla existovat ve dvacátém století. Z hlediska celosvětového ji přisuzuje zásadní význam na porážení hitlerovského fašismu. Podobně Gorbačov hodnotí i kolektivizaci, totiž jako velkolepou historickou událost, přiznává sice její bolestivý průběh a přehmaty, ale považuje ji za

nevyhnutelnou. Jinak by se podle něho SSSR nemohl povznést. Přiznává však, že způsoby a metody nebyly vždy a ve všem v souladu se zásadami socialismu a socialistickou ideologií (Gorbačov 1987: 34).

Gorbačov se stal prvním sovětským lídrem, který otevřeně odsoudil Stalinovy činy. O filmu *Pokání*, který se věnuje kritice stalinismu, natočeném v roce 1984, avšak v SSSR promítaném až v roce 1987, Gorbačov poznamenal, že by měl být vytvořen dostatek kopií, aby ho každý v zemi mohl vidět (Branson, Doder 1990: 182). Přesto bychom mohli polemizovat o tom, zda je na místě vyobrazování kolektivizace, při které zemřelo okolo 14,5 milionů lidí⁶, jako velkolepé historické události. Autoři knihy *Gorbachev, Heretic in the Kremlin* Dusko Doder a Louise Branson uvádějí, že Gorbačov svou kritikou Stalina na sedmdesátém výročí bolševické revoluce zklamal svoje oponenty i podporovatele, jelikož si vybral jakousi střední cestu kritiky. Konzervativce zklamal tím, že si vůbec dovolil Stalina veřejně kritizovat, a podporovatele zase tím, že uznal částečný Stalinův podíl na rozvoji země (Branson, Doder 1990: 282). Nicméně, dle Gorbačovových slov by stalinistický model socialismu neměl být zaměňován s pravým socialismem. Jelikož odsouzením stalinistického systému se od socialismu nevzdalujeme, ale přibližujeme se (Gorbačov cit. dle Kaiser 2004: 163).

3.3 Obdiv k Leninovi

V některých Gorbačovových prohlášeních můžeme naopak vyzorovat kladný postoj k jinému reformátorovi, tedy k Leninovi. Dá se říci, že se na něj snažil svou reformní politikou navázat. Svými reformami se Gorbačov nikdy nechtěl vzdát socialistické ideje, usiloval pouze o její zdokonalení, nikoliv o zavržení sovětského dědictví. Byl státníkem, jenž věřil v přednosti socialismu a usiloval pouze o takovou reformu, která by tyto přednosti v době krize dokázala rozvinout (Malia 2004: 415). Ve své knize *Přestavba* dokonce uvádí návrat k Leninovi jako ideový zdroj přestavby. Dle Gorbačova představuje

---

⁶ (Conquest cit. dle Doder, Branson 1990: 2).

Lenin příklad neslábnoucí mravní síly a univerzální duchovní kultury, ke které se sovětská společnost v osmdesátých letech začala vracet úměrně s tím, jak narůstaly negativní jevy ve společnosti. Gorbačov připouští, že při rozvíjení přestavby se neustále vraceli a vracejí k marxismu-leninismu a Leninovým posledním dílům, která jim nezanechala podrobný obraz socialismu, nýbrž pouze teoreticky předpokládané etapy. A nyní je na něm a jeho kolezích, aby s využitím Leninova odkazu dokázali, jaká má být další etapa (Gorbačov 1987: 38).

Některé ze svých reformních kroků později Gorbačov hájil právě Leninovými výroky. Například demokratizací systému se odvolával na Leninovu myšlenku: *... čím větší je rozsah úkolů a čím hlubší je přeměna, tím větší zájem je o ni třeba podnítit a přesvědčit o její nezbytnosti další a další miliony lidí*“ (Gorbačov 1987: 27). Gorbačov se z Lenina snažil udělat jakéhosi spojence *perestrojky* a vyvolat dojem, že jeho reformy navazují na Velkou říjnovou revoluci. Gorbačov se vyjádřil v tom smyslu, že je potřeba nová revoluce, která bude neméně důležitá, jelikož společnost, která vzešla z Velké říjnové revoluce, byla zkresleným ideálem Leninových myšlenek a on zemřel příliš brzy, aby tomu mohl zabránit. A důsledky tohoto omylu jsou dle Gorbačova viditelné dodnes. Na základě toho Gorbačov dále pronesl, že Lenin by byl zastáncem *perestrojky*, protože on byl vždy první, kdo hájil nové myšlenky a novou politiku, když se ukázala jejich potřeba ve společnosti (Kaiser 2004: 163).

Tento obdiv k Leninovi a snaha na něj navázat byla pro Gorbačovovu politiku typická zejména v prvních fázích *perestrojky* a *glasnosti*. Později můžeme vidět spíše odklon od Leninova učení, který lze dobře ilustrovat na dubnovém prohlášení z roku 1990, kde se Gorbačov nechal slyšet, že je nejvyšší čas, aby skončila absurdní idolizace Lenina, a dodal, že z celého srdce odsuzuje znesvěcení jeho odkazu v jakékoliv formě, měl by být uctíván, nicméně by z něj neměl být dělán zlatý idol (Gorbačov cit. dle Kaiser 2004: 164). Domnívám se, že na této změně přístupu z původního „nadšení“

z leninismu k jeho postupnému opouštění, je dobře viditelné, že Gorbačov neměl od počátku stanovený plán reform, podle kterého by jednal celou dobu, a ideologii svých reform tak upravoval v jejich průběhu. Ačkoliv je pravdou, že Gorbačov se vyjádřil ve smyslu, že nyní je na něm a jeho kolezích, aby přišli na to, jaká má být další etapa vývoje komunismu (viz výše).

4) Gorbačov u kormidla

4.1 Okolnosti zvolení Gorbačova generálním tajemníkem

Zvolení Gorbačova generálním tajemníkem SSSR v roce 1985 nebylo zdaleka jasnou záležitostí. Velký podíl na tom nese Andropov a jeho kádrová politika, v rámci níž se snažil prosazovat nové, mladší straníky a odstraňovat příslušníky brežněvismu. Během patnácti měsíců, které strávil v úřadu, vyměnil pětinu všech oblastních a krajských tajemníků KSSS, pětinu všech ministrů a celou třetinu vedoucích oddělení ve vlastním ÚV komunistické strany (Vykoukal a kol. 2000: 523). Andropov podporoval zejména skupinu mladších umírněných reformátorů, jejíž součástí byli mimo jiné Gorbačov, Ligačov či Ryžkov. Andropov se ve svém poselství, které zaslal ÚV komunistické strany, dokonce vyjádřil, že by si přál, aby ho ve funkci nahradil Gorbačov (Vykoukal a kol. 2000: 524). V té době byla však schopnost stále vlivné brežněvovské gardy udržet si moc natolik silná, že si do svého čela dne 13. února 1984 zvolili Konstantina Černěnka⁷.

Po Černěnkově smrti se již touha po generační a ideologické výměně i v nejvyšších kruzích projevovala více. Ale přesto byl Gorbačov podporován pouze mírnou většinou staré gardy. Největším protivníkem mu byl kandidát brežněvovské generace dvaasedmdesátiletý Viktor Grišin a jeho spojenci, kterým na Gorbačovovi vadilo zejména to, že kvůli jeho relativně krátkému

---

⁷ Jak již bylo uvedeno výše, Černěnko po 13 měsících ve funkci zemřel. Jeho vláda se vyznačovala návratem k brežněvismu a zpomalením reform, které započal Andropov.

pobytu v Moskvě⁸ nevěděli, co od něho mohou skutečně čekat, a také to, že nestihl navázat pevné styky s hlavními mocenskými orgány, zejména s vojensko-průmyslovým odvětvím. Dále pochybovali o jeho zkušenostech a schopnostech v zahraniční politice (Doder, Branson 1990: 64). Nicméně zde se některé zdroje rozcházejí, například Karel Durman uvádí, že volba nového generálního tajemníka nebyla vůbec takovým dramatem, jak se někdy uvádí. A dokonce dodává, že „pověst“ o tom, jak na jmenovacím zasedání politbyra Gorbačov zvítězil většinou jednoho hlasu, je fikce (Durman 1998: 297). Tato myšlenka ale odporuje například interpretaci Marka Galeottiho, jenž zmiňuje, že Gorbačov byl zvolen nejtěsnějším poměrem hlasů (Galeotti 1998: 82).

Očití svědci tohoto historického zlomu v dějinách SSSR a Ruska přičítají zvolení Gorbačova generálním tajemníkem několika odlišným faktorům. Doslova zásadní díl si připisuje například sám Ligačov, který byl jedním z hlavních iniciátorů obměny regionálních přesluhujících úředníků a také Gorbačovým jménem organizoval kampaň reflektující požadavky na změnu (Ligačov cit. dle English 1997: 287). Robert English v odborném časopise *Diplomatic history* přiznává Ligačovovi důležitou roli ve zvolení Gorbačova do čela SSSR, avšak nepovažuje ji v žádném případě za rozhodující (English 1997: 287). Další ze zmiňovaných faktorů Gorbačovova vítězství nad Grišinem je fakt, že za Černěnkova úřadování zaujal Gorbačov pozici druhého muže režimu (Malia 2000: 411), což z něho neoficiálně dělalo jakéhosi zákonného dědice této pozice (English 1997: 287). Jednou z nejdůležitějších okolností Gorbačovova úspěchu byla bezesporu také podpora staršího funkcionáře Andreje Gromyky, jenž stanul s obhajobou Gorbačovovy kandidatury před politbyrem. A negativní reakce příznivců Grišina odbyl větou: „*Nechme to Gorbačova zkusit a uvidíme, jak se věci vyvinou... za jeho úsměvem se schovávají železné zuby*“ (Gromyko cit. dle

---

⁸Gorbačov přišel do Moskvy v roce 1978 na Andropovo povolání, aby se zde stal členem ÚV KSSS. Tehdejší velitel KGB si totiž všiml Gorbačovovy úspěšné kariéry ve Stavropolu, kde od roku 1966 řídil městskou organizaci KSSS a v roce 1970 začal řídit dokonce celou tamní oblast. Po příchodu do Moskvy se Gorbačov v roce 1980 stal také nejmladším členem politbyra (Vykoukal a kol. 2000: 647).

English 1997:287-8). Gromykovi blízcí kolegové se později shodli, že jeho jednání bylo jakýmsi aktem vlastenectví, jelikož se upřímně obával toho, kam jeho země směřovala (Doder, Branson 1990: 65). Sám Gorbačov se později k této Gromykově aktivitě vyjádřil a uvedl, že Gromyko tak učinil, protože byl velice moudrý a seriózní muž, který uznával, že se doba mění (Schepp, Neff: 2011). A pomohlo mu prý také to, že si Gromyko všiml Gorbačovova úspěšného vedení sekretariátu a politbyra strany během Černěnkovy nemoci (Schepp, Neff: 2011).

Taktika rychlé akce, kterou Gorbačov a jeho spojenci zvolili po smrti Černěnka, se vyplatila. Důkazem toho je skutečnost, že se Gorbačovův oponent Vladimir Shcherbitsky nestihl vrátit ze své zahraniční cesty v USA a další představitel brežněvismu Kunaev se do Moskvy také nedostavil v termínu. Naopak Gorbačovův spojenec Vorotnikov okamžitě přerušil státní návštěvu Jugoslávie a včas se navrátil do Kremlu (Doder, Branson 1990: 63). Rozhodujícím prvkem, který Gorbačovi pomohl ovládnout Kreml, byla dle Roberta Englishe Gorbačovova schopnost maskovat své rozsáhlé reformní ambice a vydávat se za jakéhosi druhého Andropova. A také to, že v jeho projevech o zahraniční politice sice byly často zjevné náznaky změny kursu zahraniční politiky, nicméně byly proneseny starou rétorikou. Fakt, že Gorbačovovo chování po zvolení nabralo hlubší směr reformismu, než bylo očekáváno, dokládá vyjádření Geiadara Alieva: „*Nikdo si nemyslel, že bude takovým reformátorem... Nestal se tím, koho jsme volili*“ (Aliev cit. dle English 1997: 288). Na ilustraci těchto několika případů, které napomohly Gorbačovi k úspěchu, můžeme dle mého vidět, že ačkoliv společnost již toužila po změně, obranný mechanismus konzervativců byl poražen převážně díky souhře „náhod“. To svědčí o tom, že Gorbačov měl ve straně stále mnoho oponentů, se kterými se musel později vypořádat, pokud chtěl SSSR výrazněji reformovat.

4.2 Začátky perestrojky

Sovětská veřejnost přijala Gorbačovovo vítězství s nadšením, ale nebylo to ani tak kvůli jeho osobnosti, nýbrž proto, že symbolizoval naději na ukončení problémů, kterými sovětská společnost trpěla (Branson, Doder 1990: 65). Jaký reformní program však chtěl uplatňovat, to nebylo od počátku jasné, jelikož svůj plán nemohl veřejně před volbou prezentovat. Odpověď tak nebyla v té době zřejmá. Jako vodítko k jeho úmyslům nám však může posloužit projev, který pronesl v prosinci 1984. V tom se Gorbačov nechal slyšet, že hospodářství prochází prudkým poklesem, což ohrožuje sovětské velmocenské postavení. Jako recept navrhl „intenzifikaci“ ekonomického rozvoje, zvýšenou pracovní produktivitu a průlom ve vědeckotechnické oblasti. Ale těchto cílů bylo dle Gorbačova možno dosáhnout pouze za předpokladu, že dojde k modernizaci strojírenství⁹ a uvedení blíže nespecifikovaných ekonomických kroků, jako byly například cena, zisk nebo úvěr, do praxe. Zmínil se také o „otevřenosti“ v přístupu k problémům, které sovětský systém trápily, a vyslovil se pro, aby se obrodila strana (Malia 2004: 414). Později Gorbačov také uvedl, že: *„Perestrojka znamená rozhodně překonávat stagnační procesy a rozbít brzdící mechanismus, vytvořit spolehlivý mechanismus urychlení sociálně ekonomického rozvoje společnosti a dodat mu více dynamičnosti“* (Gorbačov 1987: 28).

Abychom lépe pochopili posloupnost Gorbačovových reformních činů, rozdělíme je do několika částí. V literatuře věnující se *perestrojce* se objevuje několik časových dělení této reformy. Já jsem si pro svou práci vybral dělení Richarda Sakwy, které popisuje v knize *Russian politics and Society* (Sakwa 1990: 3-4).

---

⁹ Modernizaci strojírenství přikládal Gorbačov obzvláště velkou pozornost. Viz jeho pozdější vyjádření: *„Zvláštní program je zaměřen na modernizaci strojírenství, jehož stav byl zanedbaný. Tento program se orientuje na úplnou inovaci strojírenské produkce, na dosažení světové vyspělosti již na počátku devadesátých let“* (Gorbačov 1987: 23).

- 1) Fáze „urychlení“ 1985 -1986. V té se Gorbačov zaměřoval především na zlepšení sovětské ekonomiky.
- 2) Fáze *glasnosti* a demokratizace (leden 1987 – červen 1988). Tato fáze byla pro Gorbačova snahou o nezvratnost změn, které započal v první fázi. Snažil se zejména zregenerovat sovětský politický systém a využít tak jeho skrytých potenciálů.
- 3) Fáze od konání 19. celosvazové konference 28. června 1988 do roku 1990. Toto období se vyznačovalo snahou transformovat politický systém do podoby demokracie s jednou politickou stranou a jednostranickým parlamentarismem.
- 4) Fáze přechodu od stranické k prezidentské *perestrojce*, kdy došlo také ke zrušení článku 6 sovětské ústavy, který zajišťoval KSSS monopol ve vykonávání politické moci.
- 5) Fáze – od března 1990 – tzv. období přechodu.

5) První fáze perestrojky

5.1 Ústup z mezinárodní politiky

V první fázi perestrojky, jak jsem již naznačil výše, se Gorbačov pustil do odvážné politiky v mezinárodních vztazích. Gorbačovova mezinárodní politika ale není předmětem zkoumání této práce. Zmíním jen, že ústup SSSR z mezinárodního soupeření a zbrojení nebyla v žádném případě z Gorbačovovy strany rezignace na velmocenské postavení své země. Byl si jen vědom, že SSSR potřebuje „oddech“ od mezinárodního zápasení, a tak svou zemi pomocí reformů stáhl do ústraní, aby mohla nabrat vnitřní síly a poté se vrátit do arény na souboj s kapitalismem (Malia 2004: 415). Domnívám

se, že z mé předešlé kapitoly, kde jsem se věnoval ideovým východiskům Gorbačova, je dobře čitelné, že tento reformátor věřil v přednosti socialismu. Myslím si však, že byl typem lídra, který by návrat velkého zbrojení nedovolil. Byl si vědom rizika, že kdyby vypukla jaderná válka, tak na to doplatí oba tábory (Gorbačov, Mlynář 1995: 117). Vzhledem k jeho *novému politickému myšlení* Gorbačov potřeboval omezit vliv armády v nejvyšších funkcích. Tato snaha vyvrcholila, když Gorbačov z maršála Sergeje Sokolova udělal nevolícího člena politbyru. Tím armáda poprvé od roku 1973 ztratila řádného člena v politbyru. Gorbačov také spoléhal na to, že díky navázání mírových rozhovorů s USA se mu Západ odvděčí výraznější ekonomickou podporou a spoluprací, která však nepřišla (Vykoukal a kol. 2000: 655). To můžeme také považovat za jeden z faktorů, jenž urychlil rozpad SSSR. Nicméně těžko můžeme Gorbačova a jeho kolegy vinit z přehnaného optimismu ohledně západních investic do SSSR. Vzhledli se totiž v čínském příkladě, který jim byl důkazem, že i socialistická ekonomika může přilákat zahraniční investory (Fish 2005: 243). Nepochopili ale, že Čína nabídla obrovské výhody investorům z Hong Kongu a Taiwanu, kteří toužili po vstupu na čínský trh od počátku tamních reforem (Fish 2005: 243).

5.2 Ekonomické reformy

Vzhledem k tehdejší situaci v SSSR, kterou jsem popsal výše v této práci, bylo pochopitelné, že na domácí scéně bylo prioritou ekonomické oživení. Jak toho chtěl ale Gorbačov dosáhnout? Mimo jiné chtěl zavést úplný *chozrasčot*¹⁰, který tvořily opatření jako decentralizace, poskytnutí hmotných stimulů k povzbuzení iniciativy na úrovni podniků i jednotlivců a snaha přiblížit se reálným cenám (Malia 2004: 420). Dle Roberta Kaisera však v systému, kde ceny nereflektují skutečnou hodnotu produktu, je celá myšlenka profitu a pobídek zmatečná (Kaiser 2004: 171). Gorbačov byl často kritizován, že

---

¹⁰ Zavedení konceptu zisku na sovětské hospodářství. Zjednodušeně řečeno plná ekonomická autonomie a odpovědnost podniků či regionů (Suk 2009: 121-122; Olcott 1989: 415).

zavádí kapitalistické reformy. S tím však zásadně nesouhlasil, když prohlásil: „...*chceme socialismus upevňovat, nikoliv jej nahrazovat jiným zřízením. Jsme přesvědčeni, že bude-li, jak náleží, využít potenciál socialismu, budou-li se respektovat jeho hlavní zásady... a budou-li využity přednosti plánovitého hospodářství, je socialismus schopen dokázat mnohem více než kapitalismus* (Gorbačov 1987: 74).

Gorbačov si byl vědom, že na cestě k úspěšné aplikaci jeho reforem stojí velké překážky, z nichž dvě popsal ve své knize *Přestavba*. První tkvěla v tom, že reformy byly započaty v době, kdy již byl schválen nový pětiletý plán, který byl nadmíru náročný. To zásadně ztěžovalo proces přechodu k samofinancování podniků. Druhou překážkou byl, dle Gorbačova, fakt, že během nastolení ekonomických reforem a změny ekonomického systému ze starého na nový, bude nějakou dobu existovat tzv. přechodné období, ve kterém budou hrát roli prvky z obou systémů (Gorbačov 1987: 76).

5.2.1 Urychlení ekonomiky

Na tom, jak reformní opatření převést do reálné praxe a dlouhodobého programu, pracovali Gorbačovovi ekonomičtí poradci – jako třeba Abel Aganbegjan a Leonid Abalkin. Dle nich měl být však program připraven až v letech 1987 a 1988. Gorbačov se proto rozhodl, že prozatím pozvedne ekonomiku SSSR pomocí tzv. *uskorenije* neboli „urychlení“ průmyslového rozvoje (Malia 2004: 419). Toho chtěl Gorbačov dosáhnout zdvojnásobením investic, zdokonalením metod plánování a mobilizací pracovní síly. Cílem urychlení bylo do šesti až sedmi let vyrovnat světový standard ve všech typech strojírenské výroby. Tato situace ale nenastala, spíše naopak. Příliv investičních prostředků vyústil v tradiční expanzi do šířky. Tím rozumíme, že se vyrábělo více oceli, více zastaralých strojů a prodlužoval se řetěz nedokončených projektů (Durman 1998: 304). K tomu docházelo i navzdory tomu, že se současně zaváděl systém kontroly jakosti sovětských výrobků (Malia 2004: 422).

5.2.2 Protialkoholní kampaň

Dalším reformním krokem, pro který se Gorbačov rozhodl, byla protialkoholní kampaň. Ta se stala jednou z nejkritizovanějších kampaní v sovětské historii, zejména proto, že měla výrazný dopad na běžný život sovětského člověka. Gorbačovova reforma zaváděla přísný systém trestů proti lidem užívající alkohol v zaměstnání. Alkohol se také stával hůře dostupným a dražším. Obchody s alkoholem měly dovoleno otevírat až ve 14:00 a restaurace směly prodávat alkohol až ve večerních hodinách (Branson, Doder 1990: 86). Celá tato akce měla za důsledek rapidní nárůst domácí výroby alkoholu a kvůli tomuto fenoménu se začalo nedostávat cukru v takovém množství, že se na něj musely zavést příděly (Malia 2004: 422). Zmíněné Gorbačovovo nařízení budilo pochybnosti i v rámci politbyra. Ryžkov dokonce uvedl, že mu nad iracionalitou opatření vlasy vstávaly na hlavě (Ryžkov cit. dle Durman 1998: 303). Durman protialkoholní kampaň označuje jako diletantský optimismus, jenž měl za následek zkázu velice výnosného odvětví (Durman 1998: 303).

5.2.3 Konverze vojenského průmyslu

Co se týče nedostatkového zboží v tehdejší Sovětské svazu, nebyl to jen cukr, ale mnoho dalších produktů, zejména spotřební zboží. Tento problém se Gorbačov rozhodl řešit tzv. *konversijou*. Ta spočívala v konverzi vojensko-průmyslového komplexu do ostatních oblastí hospodářství a lidé si od ní mnoho slibovali. Měla nabízet rychlé a snadné vyřešení hlubokých hospodářských problémů. Ani tento typ reformy se však Gorbačovovi příliš nepodařil. Došlo zde k paradoxu, kdy představitelé SSSR hlásali decentralizaci sovětského hospodářství a samostatnost podniků, ale odvětví vojenského průmyslu bylo pod dohledem centra, a to se proto nemohlo svobodně rozvíjet. Bylo mu nařizováno vyrábět spotřební zboží bez ohledu na to, zda byl k dispozici dostatek peněz či surovin. Nastala tak situace, kdy například v Tupolevových leteckých závodech bylo vysoce kvalifikovaným inženýrům přikázáno, aby vyráběli jízdní kola. Takto vyrobené zboží ve

vojenských továrnách bylo několikanásobně dražší, než zboží od konkurence, a proto musel nastoupit stát, aby podobné podniky finančně podpořil (Galeotti 1998: 113-115). To samozřejmě vedlo k dalším finančním ztrátám. Často se cituje přirovnání, že na každý ušetřený rubl během *konversiji* bylo zapotřebí vynaložit dva jiné. Gorbačov však obhajoval *konversiju*, když tvrdil: „*Já se domnívám, že na každé pracovní místo ve vojensko-průmyslovém komplexu se vydává dvakrát až třikrát více prostředků než v civilním průmyslu, což znamená, že tam je možné vytvořit tři pracovní místa* (Gorbačov 1987: 125).

Někteří autoři označují rané období perestrojky jako tzv. „růžové období“, ve kterém byla společnost dobře naladěna změnou ve vedení SSSR, a dokázala tak prozatím svému vedení některé chyby tolerovat (Durman 1998: 303). Nicméně právě ztráta financí z prodeje alkoholu, jejich potřeba ke snaze o urychlení ekonomiky a snížení světových cen ropy a zemního plynu na světových trzích znamenala cestu k prohlubujícímu se schodku státního rozpočtu (Malia 2004: 423).

Domnívám se, že Gorbačov si tak hned na začátku svého působení těmito kroky ohromně ztížil svou pozici pro další reformy. Jsem přesvědčen, že Gorbačovovým omylem byla aplikace těchto reform současně, čímž násobil riziko ekonomických ztrát. Opírám se zde zejména o argumentaci Mariamy Goshadze. Ta tvrdí, že Gorbačov chyboval právě v rozhodnutí neaplikovat reformy odděleně (Goshadze 2012: 7). Ačkoliv zmiňovaný *chozrasčot* nepřinášel kýžené ekonomické výsledky¹¹, tak napomohl demokratizaci společnosti. Ekonomická liberalizace totiž vytvořila větší pestrost majetkových vztahů, jež přispěly k rozvoji občanských aktivit, a tím pádem k větším možnostem vzniku autonomních organizací včetně opozice (Fish 2005: 246).

---

¹¹ Na tom měl podíl také fakt, že vedoucí podniků, kteří nechtěli být zodpovědní za osud svých podniků, jednoduše odmítli přijmout tuto zodpovědnost. Hospodářský růst nezachránily ani finanční pobídky, jelikož nedonutí farmy vypěstovat více produktů, či firmy vyrobit více zboží (Kaiser 2004: 171).

5.2.4 Personální obměna

Na počátku svého působení si Gorbačov stěžoval na tzv. *tormoženije* neboli jakýsi „brzdící mechanismus“, jehož součástí byli hlavně odpůrci nových pořádků, kterým Gorbačovovy reformy nevyhovovaly. Gorbačov proto neváhal a zahájil výraznou personální obměnu na důležitých postech v SSSR za účelem získání spolupracovníků a podpory uvnitř KSSS. Zmíním zde jen nejvýznamnější personální proměny z počátku Gorbačovovy vlády, celá obměna totiž zahrnovala mnoho pozic jak v politických, tak ekonomických špičkách.

Zhruba měsíc po svém nástupu do funkce jmenoval Gorbačov tři nové členy politbyra: bývalého ředitele kádrového oddělení Jegora Ligačeva, Nikolaje Ryžkova, jenž se stal předsedou vlády, kde nahradil konzervativce Tichonova, a dále jmenoval náčelníkem KGB Viktora Čebrikova (Vykoukal a kol. 2000: 648). To však nebyli skuteční Gorbačovovi lidé, měli za sebou svou vlastní stranickou minulost a k moci se dostali vlastním přičiněním. Martin Malia je sice považuje za Gorbačovovy stoupence, nikoliv však spojence (Malia 2004: 423). Další výrazná změna proběhla na pozici ministra zahraničí. Z tohoto postu byl odsunut Andrej Gromyko do dekorativní funkce předsedy prezidia Nejvyššího sovětu. Tato pozice byla již tehdy bez faktického politického vlivu. Andrej Gromyko však nadále zůstal členem politbyra na rozdíl od dvojice Gorbačových odpůrců Romanova a Grišina, která byla penzionována ze „zdravotních důvodů“ (Durman 1998: 303).

Odchod Gromyky se dá označit za jednu z nejvýraznějších Gorbačových personálních změn. Troufl si totiž nahradit na takto významném postu člověka, který oddělení zahraničních věcí řídil více než čtvrt století. A ještě překvapivější byla skutečnost, že do této pozice jmenoval Eduarda Ševerdnadzeho, gruzínského politika, který neměl žádné zkušenosti se zahraniční politikou. To byl od Gorbačova jasný signál, že zahraniční vztahy SSSR se budou ubírat cestou, kterou určí on sám (Branson, Doder 1990: 95). Dalším politikem, který v tomto období povýšil na vlivné místo v Moskvě, byl

z uralského Sverdlovska povoláný Boris Jelcin, jenž se stal předsedou mimořádně důležité stranické organizace v hlavním městě SSSR (Vykoukal a kol. 2000: 648). Mnoho politiků, kteří se také v rámci Gorbačovovy výměny dostali na vrcholné pozice, byli komunisté, kteří s reformami v SSSR sympatizovali již dříve. Většina z nich proto žila nedobrovolně mimo Moskvu, kde jejich myšlenky nebyly vítané. Zde je řeč například o Aganbegyanovi, Gorbačovově ekonomickém poradci, nebo Jegorovi Jakovlevovi, který kvůli svým výrokům ohledně pražského jara trávil část svého života v exilu v Kanadě¹² (Branson, Doder 1990: 93).

Od takto rozsáhlého personálního „zemětřesení“ si Gorbačov sliboval příznivější prostředí pro své reformy, nicméně jak již bylo naznačeno, ne všichni nově jmenovaní byli nadšení obdivovatelé Gorbačova a jeho reform. Chtěli pouze změnu tehdejšího statu quo. A v průběhu změn se to začalo projevovat. Někteří autoři dokonce Gorbačovovu personální politiku považují za jednu z jeho největších slabin a možnou příčinu neúspěchu *perestrojky*. Robert Kaiser ve svém článku *Gorbachev: Triumph and Failure* uvádí, že od svého zvolení byl Gorbačov bržděn neschopností vybrat si správné spolupracovníky a spojence, což je podle něho potřeba, pokud chcete politicky reformovat takto velké státní zřízení (Kaiser 2004: 167-168). Dále poznamenává, že kromě Ševerdnadzeho¹³ a Jakovleva Gorbačov nikdy nenašel spolehlivé sympatizanty, kteří by mu pomohli dosáhnout jeho cílů. Nakonec ho opustili i tito dva přátelé (Kaiser 2004: 168). Gorbačovovi však nelze upřít odvahu, se kterou se do obměny kádrů pustil. Tu mu připisuje i Jelcin ve své knize *Proti srstí*, kde obdivuje obratnost, s jakou se v této době Gorbačov zbavoval stále silné „mafie“ stranického aparátu (Jelcin 1991: 114-115). Karel Durman se však domnívá, že dvě brežněvovská desetiletí

---

¹²Gorbačov Jakovleva povolal zpět do vlasti mimo jiné proto, že díky svému exilu v Ottawě navázal cenné kontakty, díky kterým mohl snáze přilákat ekonomickou podporu (Crozier 2004: 351).

¹³Eduard Ševerdnandze byl Gorbačovův přítel od padesátých let, kdy se spolu seznámili při aktivní činnosti v Komsomolu (Branson, Doder 1990: 95).

konzervativní stability udělaly z KSSS v podstatě nereformovatelný celek. Naprostá většina aparátníků se v zaběhnutých stereotypech cítila pohodlně a v bezpečí a akce nového generálního tajemníka vnímala jako své ohrožení (Durman 1998: 306).

Celé toto „růžové období“ mezi lety 1985-1986 by se dalo také nazvat obdobím přípravy „půdy“ pro reformy (Durman 1998: 302). Gorbačov se pustil do menších reforem, které, jak jsme mohli vidět, nebyly v konečném důsledku úplně vydařené, avšak ne všechny negativní výsledky se projevily již v tuto dobu. Celkově lze první roky Gorbačova ve vedení země hodnotit jako politicky úspěšné, neboť společnost byla stále spokojena s tím, jak se plánuje změna statu quo v domácí i zahraniční politice (Branson, Doder 1990: 115). V první polovině roku 1986 byl dokonce zaznamenán mírný nárůst v průmyslové výrobě, kde došlo k navýšení o 5,6 %, a produktivita práce vzrostla o 5,2 %, což se podepsalo i na zlepšení situace v zemědělství (Vykoukal a kol. 2000: 650). To byl však jen dílčí a dočasný úspěch, který na faktu, že sovětská ekonomika nadále stagnovala, nic neměnil. Gorbačov však neváhal a již na sedmnáctém sjezdu KSSS v únoru představil další vize své *perestrojky*. Tam byl ale tento jeho návrh sabotován stranickým aparátem, což ho pravděpodobně definitivně utvrdilo v realizaci druhé fáze *perestrojky*, tedy *glasnosti*.

6) Druhá fáze perestrojky - Glasnost' a demokratizace

Pojem *glasnost'*, který se dá přeložit jako „otevřenost“, je programem, o němž se Gorbačov zmiňoval již při svém projevu v prosinci v roce 1984, kdy se dožadoval otevřenosti v přístupu k problémům, jež sužují sovětský systém (Malia 2004: 414). Tentokrát se ale *glasnost'* stala jeho prioritou. Zejména proto, aby docílil veřejné kritiky a zesílení hlasu veřejnosti, který by donutil konzervativce a ztuhlý stranický aparát k podpoře reforem. „*Více socialismu znamená více demokracie, veřejné informovanosti... více kultury a lidskosti...*“, takto chápal proces demokratizace sám Gorbačov (Gorbačov 1987: 30). A dodal Leninův citát, na který by se podle něj nemělo zapomínat:

„Iluze a sebeklam jsou hrozné, strach z pravdy je zhouba. Strana a lid potřebují skutečnou pravdu v malých i velkých záležitostech. Pouze pravda vzbuzuje v lidu pocit občanské povinnosti. Lži a polopravdy produkují deformovanou mentalitu, ničí osobnost a zabraňují tvorbě realistických závěrů a hodnocení, bez nichž je aktivní stranická politika nepředstavitelná“ (Lenin cit dle. Branson, Doder 1990: 141).

Gorbačov se tak rozhodl, že *perestrojku*, tedy revoluci, kterou započal shora, podpoří *glasností*, revolucí zdola. To dokládají tyto jeho věty: „*Přestavba... by neměla naději na úspěch, kdyby v ní nesplynuly a nespojily se iniciativa shora a široké masové hnutí*“ (Gorbačov 1987: 48). V podstatě jediná možná cesta k národu, jeho obnovení zájmu o veřejný život a narušení apatie, vedla skrze média. Proto tato reforma zahrnovala také další vlnu personálních změn, která se tentokrát týkala především jmenování nových liberálních redaktorů do čela některých významných moskevských časopisů a novin. Tito novináři často zacházeli se svou otevřeností mnohem dále, než by si Gorbačov představoval, nemohl je však nijak krotit, aby si nepošramotil svou pověst reformátora (Malia 2004: 424). Součástí *glasnosti* byla také výrazná amnestie a nová benevolentnější migrační politika (Schifter 1988: 20). Gorbačov tak umožnil obyvatelům SSSR relativně svobodné cestování po světě, ale doma jim nedokázal poskytnout podobné služby, které na svých cestách viděli (Kaiser 2004: 172). To v těchto lidech nepochybně probudilo aspirace po změně stávajícího systému SSSR.

6.1 Povolení cenzury

Oživení zájmu lidí o politiku se skutečně povedlo. Lidé nedočkavě obléhali novinové stánky. Média mohla konečně zobrazovat sovětskou realitu z nového a více kritického pohledu. Jednu z hlavních rolí v tomto ohledu zastával magazín *Ogyňok* s šéfredaktorem Vitalijem Korotičem (Sakwa 1990: 68). Lidé začali být zvědaví zejména ve velkých městech, kde byly noviny často brzy vyprodané. V odlehlých částech Ruska se však ukázala neochota regionálních straníků následovat Gorbačovovu politiku *glasnosti* a někde

dokonce zakázali vydávání *Ogyňoku* (Branson, Doder 1990: 167). To byl signál, který jen podtrhoval fakt, že celá myšlenka přestavby se potýkala s nedostatkem opravdových podporovatelů a navíc některými místními elitami byla eliminována.

Reakce konzervativců a straníků směrem k demokratizaci byly všeobecně negativní. Konzervativci, ale i ti, kteří si byli vědomi nutnosti změn v SSSR, jako například Ligačov, byli politikou *glasnosti* zaskočeni. Vyjadřovali své obavy, že s „pohráváním si“ se základy sovětské moci se Gorbačov spíše blížil k vážné krizi, než aby se ji vyhýbal (Branson, Doder: 176). Nicméně *glasnost'* byla také Gorbačovova snaha, jak získat na svou stranu kulturní inteligenci, aby podpořila *perestrojku*, jejíž realizace vážla. Navíc Gorbačov inteligenci potřeboval, hlavně básníky, filmaře a spisovatele,¹⁴ k vytvoření nového obrazu SSSR. Inteligence se tak stala jediným skutečným spojencem *glasnosti*. Došlo k takovému uvolnění cenzury, že bylo povoleno vydání například *Doktora Živaga* od Borise Pasternaka nebo později Orwellovo *1984*. Co se týče kinematografie, bylo natočeno mnoho filmů o pravé podstatě stalinismu. Mezi ně patřily *The Repentance* nebo *Cold Summer of 1953* (Sakwa 1991: 74-75). Velký podíl na uvolnění cenzury takového rázu měl zejména Jakovlev¹⁵, jenž se stal vedoucím propagandy *perestrojky* (Crozier 2004: 351).

6.2 Rozkol ve straně i ve společnosti

Z hlediska obnovení zájmu o veřejné dění *glasnost'* bezesporu splnila svůj úkol. Přesto však dokázala nastolit rozkol jak ve straně, tak ve společnosti. *Glasnost'* totiž změnila mnoho životů lidí, kteří byli celý život přesvědčeni, že strana je neomylná. O tom svědčí komentář novináře, který v rozhovoru s autory knihy *Gorbachev, Heretic in the Kremlin* zmínil svoje rozpory. „*Jako novinář jsem byl učen, že strana má vždy pravdu a má práce*

¹⁴Směrem k umělcům se Gorbačov nechal slyšet: „*Nedokážete si ani představit, jak moc potřebujeme podporu zvenčí, například od spisovatelů*“ (Daniels 1993: 340).

¹⁵Jakovlev se stal také editorem *Moscow news* (Branson, Doder 1990: 149).

byla objasňovat stranickou politiku za každé situace. Neznali jsme jinou pravdu mimo tento rámeček, jakou jinou pravdu?!" (Branson, Doder 1991: 147). Pro mnohé tak demokratizace znamenala obtížný zvrát v lidských myslích a přiznání si jakéhosi omylu. Další novinář dodal: „*Je to jako kdyby mně řekli, že jsem byl celou svou kariéru nepoctivý*“ (Branson, Doder 1991: 147). Naopak většinou mladší publicisté zastávali názor, že sice mohou být více otevření a přímí, ale dle nich by měla demokratizace pokročit ještě více, jelikož jsou stále věci¹⁶, o kterých psát nemohou (Branson, Doder 1991: 147).

Podobný názorový střet probíhal také uvnitř KSSS. Zatímco konzervativci požadovali, aby se upřímnost omezila na minimum a aby byla předložena kladná bilance minulosti režimu, reformisté toužili po úplném rozchodu se stalinismem a důraznější demokratizaci (Malia 2000: 429). Gorbačov se v této situaci snažil zaujímat centralistickou pozici. Lavírování mezi oběma tábory patřilo k jeho politické taktice¹⁷. Sovětský historik Yuri Afanasyev ho popsal jako „*vektorového politika*“, který neustále hledal střední pozici mezi oběma tábory. Občas to působilo až absurdně, avšak většinou to fungovalo (Kaiser 2004: 167). Vzhledem k této Gorbačovově taktice se ideologický střet mezi oběma stranami přesunul mezi Jakovleva, který se počítal mezi reformátory, Ligačeva, jenž se stal zastáncem konzervativního křídla, a Jelcina, který zastával nejdemokratičtější proud.

Jelcin nebyl spokojen s děním uvnitř politbyra, bylo podle něho v rozporu s tím, co Gorbačov pronášel o *perestrojce* ve svých prohlášeních. Jelcin požadoval větší obměnu starých kádrů v politbyru za mladší a aktivní lidi. To byla podle něho jediná cesta k urychlení přestavby (Jelcin 1991: 16). Dále Jelcin vystupoval s kritikou Ligačova, který byl podle jeho slov

---

¹⁶ Například nepokoje v Alma-Atě či okolnosti okolo výbuchu v Černobyli.

¹⁷ Jako příklad mohu uvést, že na počátku roku 1986 Gorbačov vystoupil ostře proti disidentovi Sakharovi a na konci toho samého roku ho slavně propustil z vnitrostátního exilu. Dalším příkladem může být situace, kdy jeden měsíc myšlenku multipartismu hodnotil jako nesmysl a v měsíci následujícím orodoval za zrušení článku 6 sovětské ústavy, aby naopak otevřel cestu k pluralismu (Kaiser 2004: 167).

zodpovědný za nedostatečně rychlý průběh *perestrojky* a demokratizace, a proto požadoval výměnu na jeho postu (Branson, Doder 1990: 322).

Jelcin, který volal po důsledné demokratizaci, prováděl v Moskvě nemilosrdnou čistku aparátu a zesílil tlak proti privilegiím vysoce postavených straníků, což bylo nepříjemné i pro Gorbačova. Jelcin se stával stále více oblíbeným mezi obyčejnými Moskvany díky jeho kontaktní kampani, kdy jezdil do práce metrem a chodil do továren, kde občas pomohl i s vykládkou vagónů. Tím si okolo sebe vytvořil jakousi politickou auru a došlo ke vzniku tzv. „jelcinovské legendy“ (Durman 1998: 347).

Jelcin byl nespokojen se stavem věcí a rozhodl napsat dopis generálnímu tajemníkovi. V něm líčí, co mu vadí na současném stavu věcí v SSSR, stěžuje si na práci Ligačova, dožaduje se výraznější personální obměny, ale také kritizuje Gorbačova, když uvádí: *„Záměry a formulace jsou revoluční. Ale realizace se právě ve straně vyznačuje stejným konjunkturálně lokálním, povrchním, byrokratickým a navenek halasným přístupem jako dříve. Tady začíná rozpor mezi revolučním slovem a stranickým činem“* (Jelcin 1991: 12). Na konci dopisu Jelcin požádal o uvolnění z funkce prvního tajemníka moskevského městského výboru KSSS a kandidáta politbyra ÚV KSSS. Tento dopis poslal Gorbačovi do Picundy, kde trávil dovolenou. Když se Gorbačov vrátil, zkontaktoval se s Jelcinem s tím, že se sejdou později. Jelcin čekal na jeho reakci déle než dva týdny a pak se rozhodl vystoupit na zasedání ÚV KSSS, kde veřejně oznámil svou rezignaci. Gorbačov byl tímto Jelcinovým krokem rozhořčen, protože s ním chtěl celou záležitost ještě projednat (Jelcin 1991: 14-17). Jelcinovi byla později nabídnuta bezvýznamná pozice náměstka ministra a počítalo se s tím, že bude brzy zapomenut. Gorbačov mu dokonce řekl, že ho zpět do politiky nepustí (Durman 1998: 347). Jelcin však trefně ve své knize *Proti srsti* uvádí: *„Gorbačov však nepředpokládal, že sám vytvořil a spustil takový mechanismus demokratických procesů, v němž slovo generálního tajemníka přestává být slovem diktátora...“* (Jelcin 1991: 10).

Odstoupením Jelcina pozice konzervativců ve straně lehce posílila a jejich požadavky se částečně promítly i do dopisu učitelky z Leningradu *Niny Andrejevové*, jejíž slova se stala jakýmsi manifestem konzervativců. Tento dopis vyšel v časopise *Sovetskaja Rossija* právě v době, kdy byl Gorbačov na státní návštěvě v Jugoslávii. Autorka v manifestu představuje dogmatické hodnocení sovětské minulosti, zejména stalinismu (Sakwa 1991: 119). Odsuzovala *glasnost'* jako zdroj „ideologického zmatení“ a ztráty politického chování mezi studenty. Celý dopis je psán v Ligačovově rétorice a později bylo zjištěno, že byl vydán novináři s vazbami právě na Ligačova (Branson, Doder 1990: 305).

Poté, co se Gorbačov dozvěděl o roli Ligačova v celé kauze ohledně článku v časopise *Sovetskaja Rossija*, rozhodl se, že nemůže pokračovat v uskutečňování přestavby bez souhlasu Politbyra. Proto na začátku dubna vystoupil před Politbyrem a oznámil, že vnímá signály, které narušují samotný průběh *perestrojky*, a dal jednat o podpoře své politiky. Jeho politická kariéra se tak ocitla na hraně. Avšak Gorbačov si byl vědom, že konzervativci pravděpodobně nepřijdou s alternativním plánem. Věděli, že SSSR dosáhl takového bodu přeměny, kdy nebylo cesty zpět a případné zastavení reforem by způsobilo katastrofu. Politbyro tedy nakonec potvrdilo Gorbačovovu pozici a uskutečňování jeho reforem (Branson, Doder 1990: 310).

6.3 Kontroverzní události vzhledem k politice glasnosti

V této části práce se velmi stručně zmíním o tom, jak navzdory nově prosazované demokratizaci společnosti v SSSR docházelo i přes veškerá prohlášení o nových poměrech k manipulaci s informacemi. Pokusím se to ukázat na dvou konkrétních příkladech, tedy na reakcích médií na nepokoje v Kazachstánu a na výbuchu jaderného reaktoru v Černobyli.

6.3.1 Přístup sovětských médií k nepokojům v Alma-Atě 1986

V době, kdy byla v SSSR Gorbačovem čerstvě prosazovaná politika *glasnosti*, došlo k nepokojům v tehdejší hlavní město Kazachstánu.

Nepokoje propukly dva dny po výměně prvního tajemníka KS v Kazachstánu Dinmuchammada Kunajeva, etnického Kazacha, za Rusa Gennadiho Koblina. Protesty trvaly dva dny, od sedmnáctého do osmnáctého prosince roku 1986, a na jejich uklidnění musela být povolána armáda (Vykoukal a kol. 2000: 666-667). Tento incident jako první naznačil latentní přítomnost etnického a nacionálního napětí, které bylo v SSSR dlouho potlačováno.

Vedení SSSR si pravděpodobně nepřálo, aby se pravé příčiny demonstrací dostaly k široké veřejnosti, a tak se uchýlilo k vyzkoušené metodě propagandy. První oficiální zprávy reflektující dění v Alma-Atě hovořily o dvou stech protestujících, ačkoliv odhady nevládních organizací dnes hovoří o cca třiceti až čtyřiceti tisících zúčastněných (Goble: 1996; Pannier: 2006). Kromě manipulace počtů se propaganda uchýlila ke strategii, jejíž podstatou bylo zobrazovat protestující ne jako studenty a mladé lidi, nýbrž jako chuligány, alkoholiky a narkomany (Pravda 1986a: 2). Další taktikou, jak zlehčit zmíněné události, bylo obvinít Kunajeva a jeho spolupracovníky z korupce (Rousseau 2010: 30-31). A dle mého názoru lze za propagandistickou reakci médií na propukající nacionalismus označit také článek, který vyšel za necelé dva týdny po nepokojích na hlavní straně v časopise *Pravda* s titulkem „*V jednotné sovětské rodině*“¹⁸. Tento článek se pokoušel znevážit separatismus, nacionalismus a snahy o převzetí moci lokálními elitami. Výrazná kampaň byla také vedena proti islámu jako prvku, který narušoval domnělou jednotu SSSR (Rousseau 2010: 35).

6.3.2 Výbuch jaderného reaktoru v Černobylu

Ke katastrofě došlo 26. března 1986 v noci. Nejdéle v šest hodin ráno měly zodpovědné osoby v Moskvě o výbuchu informace (Branson, Doder 1990: 130). Exploze si vyžádala okolo třiceti obětí a tisíce lidí byly zasaženy radioaktivním mrakem, který se rozšířil nad Bělorusko a velkou část Evropy. Práce spojené se záchrannými akcemi vyžadovaly obrovské finanční částky a

---

¹⁸„V edinoj sovětskoj sem'e“ (Pravda 1986b: 1).

staly se tak těžkou ránou pro Gorbačovovu rozjíždějící se *perestrojku* (Vykoukal a kol. 2000: 650).

K prvnímu zveřejnění Černobylské havárie došlo v pátek 28. dubna večer v televizním vysílání, avšak zpráva byla velice kusá na informace. Čtyři dny po katastrofě, tedy 30. dubna, vyšlo v novinách oficiální prohlášení, které obsahovalo dvě věty (Brown 1996: 163). Úplně první informace však do SSSR dorazila ze Západu, kde naměřili vyšší hodnoty stupně radioaktivity a vyhlásili jaderné nebezpečí (Branson, Doder 1991: 134). Zůstává tak otázkou, zda by se představitelé SSSR nakonec vůbec vyjádřili, kdyby k tomu v podstatě nebyli donuceni Západem. Těžko lze omluvit vystavení tisíců nic netušících lidí nebezpečnému záření. Zatajování ubralo Gorbačovovi na popularitě a vyvolalo pochyby o jeho politice otevřenosti, kterou svým přístupem sám popřel (Branson, Doder 1991: 133). Gorbačov se v televizním vysílání objevil poprvé po šestnácti dnech od data katastrofy a mluvil převážně o nevhodné roli západních médií a jejich zkreslování celé situace (Durman 1998: 309). Událost paradoxně napomohla k mobilizaci tisku. Od té doby byly všechny katastrofy a havárie v SSSR okamžitě zveřejňovány (Branson, Doder 1991: 134). Gorbačov tak později využil výbuchu v Černobylu k prosazování ještě důraznější *glasnosti* (Kaiser 2004: 165).

6.4 Zhodnocení glasnosti

Glasnost', jak již bylo řečeno, uspěla v tom smyslu, že probudila zájem lidí o politiku a veřejné dění. Selhala ale jako snaha o dlouhodobější demokratizaci sovětské socialistické společnosti nebo také jako pokus o vytvoření masivní podpory *perestrojky* zdola. Spíše napomohla k ideologickému chaosu a následnému rozpadu SSSR. Jaké jsou příčiny tohoto neúspěchu *glasnosti'*? Proč se nepodařilo aplikovat demokratizační prvky na sovětskou společnost?

Historik Ronald Grigor Suny se domnívá, že otevřená kritika sovětského režimu, která byla umožněna, odstranila zbytky víry v ideologii

marxismu-leninismu. Lidé tak začali pochybovat o zázračných možnostech socialistických hodnot, které režim tolik propagoval (Suny 1993: 140). Dle Juana Linze a Alfreda Stepana byl dalším důvodem neúspěchu *glasnosti* fakt, že v SSSR neexistovalo tzv. „pět arén“¹⁹ nutných k demokratizaci. Jednou z nich je i občanská společnost. Ta občanská společnost, která v SSSR byla, upřednostňovala spíše ideu národního státu než demokracii. A demokratická opozice zase nebyla plně podporovaná Gorbačovem, tudíž postrádala potřebnou politickou sílu. Navíc se občanská společnost a demokratická opozice nedoplňovaly tak, jak by bylo pro úspěšnější aplikaci *glasnosti* potřeba (Linz, Stepan cit. dle Goshadze 2012: 8).

Další možnou příčinou může být absence ideologického zápalu v Gorbačovově neo-leninismu. Ten postrádal takové zanícení, které by dokázalo obyvatele SSSR přesvědčit a přimět k činnosti. Gorbačov měl však bezesporu těžší pozici při mobilizaci mas než Lenin či Stalin. Ti vštěpovali své idee převážně rolníkům a nevzdělanému obyvatelstvu. Gorbačov se ale potýkal s výrazně vzdělanějším a urbanizovanějším sovětským obyvatelstvem, které se ovlivňuje mnohem obtížněji (Linz, Stepan 1996: 68). Nicméně Gorbačovovy reformy mohly být pro Sověty opravdu zmatečné. Například demokratizace byla navržena v západním stylu, ale mezitím stále docházelo k snaze ovlivňovat populaci SSSR pomocí ideologie (Linz, Stepan 1996: 73).

Následující faktor selhání *glasnosti*, který zmíním, je ten, že s možností svobodného projevu představitelé různých skupin začali prosazovat své zájmy. Tím se začalo rozrůstat jakési podhoubí organizací, které položilo základy občanské společnosti. Tyto organizace se však vyvíjely

---

¹⁹ 1. aréna - Občanská společnost – rozvinutá občanská společnost, která by měla poskytovat kontrolu státní moci.

2. aréna – Politická společnost – taková společnost by měla zahrnovat opatření, která legitimně zajišťují politickou soutěž.

3. aréna – Právní stát – který zajišťuje soubor explicitních pravidel, jež jsou podmínkou pro demokratický stát.

4. aréna – Byrokratická struktura – demokratická vláda vyžaduje efektivní byrokratický aparát, aby si zachovala monopol na násilí a prosazování práva.

5. aréna – Ekonomická společnost – společností akceptovaný soubor postupů, který tvoří prostředníka mezi trhem a státem (Linz, Stepan 1996: 37; Goshadze 2012: 8).

nezávisle na centru, což pro vedení SSSR představovalo nebezpečí. To se projevilo později, když tyto organizace začaly prosazovat myšlenku nacionalismu²⁰ (viz později) (Goshadze 2012: 8). Můžeme tedy tvrdit, že politika *glasnosti* postrádala v SSSR občanskou společnost, která by plně podporovala Gorbačovovy myšlenky a neubírala se jiným směrem. To se však nestalo, tato demokratizace posloužila naopak jako prostředek k rozvoji občanské společnosti mimo dohled centra.

Glasnost' tedy poskytla prostor veřejné kritice, která se brzy přestala omezovat na bývalé sovětské vůdce a jejich chyby, ale začala se také stále častěji týkat základních prvků komunistického systému jako ideologie a s ní spojenou komunistickou stranou (Holmes 2013: 188). Diskuse už se neodehrávala pouze okolo stalinismu, ale vedla ke kompromitaci tehdejší společenské a mocenské soustavy. Na pořad dne se tak nevyhnutelně dostávala problematika celkové politické i státněpolitické reformy, požadavky na „sovětský parlamentarismus“ a „právní stát“, federalismus i suverenitu jednotlivých svazových republik (Reiman 1991: 183). Díky tomuto ztrácela postupně strana a s ní celý režim legitimitu před vlastním obyvatelstvem, což nesporně napomohlo k chtivosti nového politického pořádku a přispělo to tak ke konci fungování SSSR.

Pokud bych měl zmínit, jak *glasnost'* Gorbačovovi pomohla, tak začnu u jeho ekonomické liberalizace, která zastavila růst korupce. Jak toho Gorbačov dosáhl? Mimo jiné tím, že zmenšil spolehnutí podniků i lidí na státní sféru, ať už se jednalo o finanční závislost podniků, či o běžná povolení, které potřeboval člověk k životu (Fish 2005: 245). Tímto omezením došlo ke zmenšení možnosti úplatkářství. A méně korupce znamená efektivnější vládu, která si získala sympatie veřejnosti. Tento kladný postoj společnosti k vládě byl právě prostřednictvím *glasnosti* prohlubován a docházelo tak k všeobecné touze po otevřenější politice a tudíž podpoře Gorbačovových reforem, čímž byli znevýhodněni Gorbačovovi odpůrci (Fish 2005: 245). Brzy se však

---

²⁰Zejména v Moldavsku, Gruzii a Pobaltí.

ukázalo, že veřejnost se s formou Gorbačovových reforem nespokojí a že podpora byla jen prozatimní. Společnost tak začala požadovat výraznější demokratizaci ve všech sférách života. Dočasný pozitivní efekt *glasnosti* se tedy nakonec obrátil proti jejímu tvůrci a paradoxně napomohl k jeho politickému konci.

7) Třetí fáze perestrojky – Transformace politického systému

7.1 Devatenáctá všesvazová konference

Mezi létem 1988 a jarem 1989 vrcholila Gorbačovova autorita mezi straníky, kterou si získal prokázáním Ligačovovy aktivity v aféře s dopisem Niny Andrejevové (Branson, Doder 1991: 324). Celkově jeho potenciál prosadit přes ÚV své rezoluce byl v tomto období větší než kdykoliv předtím nebo potom (Durman 1998: 355). Jeho popularita u veřejnosti měla také stoupající charakter, a to převážně díky úspěchům v zahraniční politice. Jednalo se hlavně o stahování vojsk z nepopulární války v Afghánistánu (Brown 1996: 175).

Gorbačov se rozhodl využít získaného postavení na devatenácté všesvazové konferenci KSSS, ta probíhala od 28. června do 1. července 1988. Chtěl získat tolik moci, kolik jen mohl, protože znal sílu opozice, se kterou se musel vypořádávat. Tato konference mu poskytla ideální možnost pro radikalizaci svých reforem. Gorbačov přednesl projev, v němž poznamenal, že celý svět kritizuje SSSR, protože strana vládne státu bez ohledu na právo a protože se na moci podílejí pouze členové KSSS. Proto dále ve svém projevu navrhoval přechod k právnímu státu, v němž by všichni lidé a všechny instituce, i Politbyro, byly podřízeny právu (Branson, Doder 1991: 334; Brown 1996: 175-176).

Další Gorbačovovou myšlenkou bylo, že strana, jako politický předvoj sovětské společnosti, by měla být příkladem v uplatňování demokratických

zásad ve svém vnitřním životě. Uvedl však, že *perestrojka* ve straně výrazně zaostává za procesy, které se uskutečňují ve společnosti (Svoboda 1989: 5). Proto navrhoval obnovu autority a vlivu sovětů a také zvýšení úlohy společenských organizací v politickém systému (Svoboda 1989: 4).

Součástí těchto radikálních politických reforem byl návrh na pluralitní volby do nového parlamentu. Ten představoval Sjezd lidových poslanců²¹, který měl dostat opravdovou zákonodárnou moc a nebýt pouze poslušným sborem jako starý Nejvyšší sovět. Nový Sjezd lidových poslanců měl ze svých členů zvolit menší parlament, který se měl stát Nejvyšším sovětem a měl zasedat po celý rok. Funkcí tohoto Nejvyššího sovětu měla být také volba prezidenta SSSR, který se měl stát reálným šéfem exekutivy, nikoliv jen formální hlavou státu (Galeotti 1998: 122). Při prezentaci svých návrhů Gorbačov překvapil všechny přítomné zejména návrhem, že nový Nejvyšší sovět by měl být řízen exekutivním předsedou nebo prezidentem, tedy pozicí, která mu byla šitá na míru (Branson, Doder 1991: 334).

Kritici spatřovali v těchto Gorbačovových revolučních změnách politického systému hrozbu pro existenci samotného socialismu. Dokonce přirovnali Gorbačova k pilotovi letadla, *„který vzletěl, ale neví, kde má přistát“* (Branson, Doder 1991: 325). Gorbačov však později na svou obhajobu uvedl: *„O tom, že reforma musí začít ve straně, jsem byl hluboce přesvědčen... Chápal jsem, že pokud strana nepřijme ideu přestavby, pokud se nepostaví do čela jejímu uskutečnění, nepovede to nikam a zásadní změny nelze vůbec začít“* (Mlynář 1995: 85).

Pro zavedení takovéto politické reformy musela být novelizována Ústava SSSR. Ta nově zajišťovala, že počet kandidátů na lidové poslance nebude omezen, dále pak zajišťovala, že každý účastník předvolebního shromáždění může navrhnout k projednání jakékoliv kandidatury včetně své vlastní. A nově byla také v Ústavě SSSR zakotvena zásada soutěživosti ve

---

²¹ Sjezd lidových poslanců, který nahrazoval Nejvyšší sovět, měl mít 2250 členů volených na 5 let (Svoboda 1989: 9).

volbách a výslovně bylo uvedeno, že příprava voleb je otevřená a veřejná a je umožněno právo agitovat pro kandidáta nebo proti němu na schůzích či v médiích (Svoboda 1989: 7).

Nejednalo se samozřejmě o demokratizaci voleb v západním stylu, protože na Sjezdu lidových poslanců bylo sedm set padesát míst vyhrazeno kandidátům společenských organizací jako Komsomol nebo Akademie věd. Dalších sto míst bylo předem určeno pro nejvyšší představitele země, kteří se tak nemuseli obávat důsledku reálných voleb (Malia 2004: 449). Přesto lze tuto změnu považovat za politickou revoluci v SSSR. Gorbačov tak zasadil aparátu tvrdý úder, jelikož funkcionáři strany byli podrobena lidové kontrole a nesli zodpovědnost vůči veřejnosti, čímž dosáhl výrazného omlazení straníků.

Gorbačov neváhal a v září 1988 se odhodlal k přímému útoku proti nejvyšším představitelům aparátu – konzervativcům. Narychlo bylo svoláno mimořádné plenární zasedání, jehož výsledkem bylo oslabení konzervativců a snížení stavu sekretariátu o 40%, čímž se značně omezila schopnost aparátu dozírat na státní a hospodářské orgány (Malia 2004: 432). Největší pozornost přitahovaly nečekané personální změny, hlavně odchod Gromyka do politického důchodu. Dále byl pak Ligačov přesunut na méně významnou funkci v sekretariátu a v čele KGB nahradil Čubrikova Krjučkov, oba však zůstali členy Politbyra. Další den Nejvyšší sovět přijal Gromykovo odstoupení z funkce předsedy prezidia a místo něho zvolil Gorbačova. To bylo poprvé, kdy Gorbačov získal funkci mimo stranickou sféru (Branson, Doder 1990: 345-346).

Tento nečekaný zářijový vývoj fakticky zbavil stranu přímého vlivu na řízení země (Malia 2004: 432). A v podstatě naznačil přechod od reformistické k transformativní změně politického systému SSSR (Brown 1996: 175). Veřejnost, zejména inteligence, přijala toto omezení odpůrců *perestrojky* s nadšením, avšak Martin Malia se domnívá, že tento převrat měl i svou stinnou stránku. Tu spatřoval v demontaci starého vládního aparátu ještě

předtím, než si Gorbačov ve formě obrozené soustavy sovětů vybudoval nový (Malia 2004: 432).

7.2 Volby do Sjezdu lidových poslanců

Koncem devadesátých let se v SSSR dramaticky horšila ekonomická situace SSSR. Ta se odrážela v prohlubujícím se rozpočtovém deficitu, který byl v roce 1988 vyčíslen na osmdesát miliard rublů ve srovnání se sedmnácti miliardami z roku 1985. Zcela běžně docházelo k absenci zboží v obchodech a s tím spojené nákupní horečce. Růst cen zboží se již úplně vymkl kontrole Politbyra (Durman 1998: 355). Takto zhoršující se sociálně-ekonomická situace působila jako „protigorbačovský“ faktor ve společnosti. Volby do Sjezdu lidových poslanců, které se uskutečnily v březnu 1989, vyvolaly nebyvalou aktivitu voličů, kteří měli možnost rozhodovat se mezi více kandidáty. Samotný režim vysoký zájem o volby vysvětloval jako probuzení nesmírného zájmu občanů o politické dění a rozhodnou podporu *perestrojky* a jejího rychlejšího a energetičtějšího uskutečňování (Svoboda 1989: 22-23). Volby ale prokázaly spíše touhu obyvatelstva po odlišných a nových názorech, tedy po narušení hegemonie strany (Malia 2004: 450).

Ve výsledku tak došlo k několika blamážím, kdy byl stranou navrhaný kandidát poražen. K takovým situacím docházelo především ve větších městech, Vladivostoku, Leningradě, Volgogradu, Kyjevě či Minsku. Ještě radikálnější projev měly volby v Pobaltí, kde si lidové fronty připsaly dvě třetiny křesel. Avšak k největšímu pozdvižení došlo v Moskvě, tam oficiální kandidát zcela propadl a Boris Jelcin obdržel 90% (pět milionů) hlasů. Jelcin před volbami prosazoval kampaň, v níž se snažil prosadit pluralismus. Byl jediným liberálem, který vystupoval takto otevřeně (Malia 2004: 449-450). Dalším z důvodů, proč často uspěli mladší politici na úkor starších oficiálních kandidátů, byl fakt, že mladší kandidáti se v předvolební kampani stavěli hodně za obhajobu místních zájmů a prezentovali sami sebe jako lidi, kteří

dokážou vyjednat s Moskvou ústupky či případně zabránit jejímu vměšování. Starší kandidáti nebyli zvyklí na takový přístup a nedokázali se většinou přizpůsobit zmiňovanému stylu vedení politické kampaně. Chápali ho jako urážku a ztrátu autority strany, a proto Gorbačov ztrácel jejich důvěru (Galeotti 1998: 122). Gorbačov tak ale dosáhl svého cíle: „*Záměrem bylo vystavit kádry ze struktur faktické moci nomenklatury veřejné kontrole... ve volbách měli dokázat svou schopnost i oprávnění zaujímat stranické funkce*“ (Mlynář 1995: 91).

V dubnu 1989 byl oficiálně zvolen Gorbačov předsedou Nejvyššího sovětu SSSR, v této volbě ho podporovalo 96% všech poslanců, kteří se volby zúčastnili (Brown 1996: 191). Gorbačov celkové výsledky všesvazových voleb přivítal. Porážka některých kandidátů KSSS byla chápána jako úspěch jeho volební reformy. Soutěživé volby se ale nestaly nebezpečnými jen pro straníky, kteří byli oponenty *perestrojky*, nýbrž měly také dvojí dopad na politiku Gorbačova. Na jednu stranu se ukázalo, že prosazením demokratických prvků lze vítězit nad zbyrokratizovaným aparátem, což posílilo Gorbačovovu pozici reformátora doma i v zahraničí. Na druhou stranu však nadále Gorbačov nedisponoval takovou silou při prosazování reformy, protože stranická struktura byla nejvýraznější formací, kterou měl Gorbačov k dispozici k aplikaci své politiky. Volby do Sjezdu lidových poslanců se tak staly pro Gorbačova triumfem, ale zároveň počátkem oslabení jeho vlastní politické síly (Brown 1996: 190).

Co se týče Gorbačovovy prezidentské volby, na zasedání Sjezdu lidových poslanců se ozývaly hlasy, které kritizovaly fakt, že generální tajemník je jediným kandidátem na tento post, a někteří poslanci se dožadovali soutěživé volby také v tomto případě (Brown 1996: 191). Gorbačov ale uvedl: „... v té době pro mne osobně nebylo jiné východisko než slučovat nejvyšší stranickou i státní funkci ve svých rukou. Jinak by mi hrozila ztráta rozhodujícího vlivu na faktický mechanismus moci“ (Mlynář 1995: 93).

7.3 První Sjezd lidových poslanců

Přestože si tedy po volbách nový Sjezd lidových poslanců i přes zhruba tři sta radikálů a liberálů ve svých řadách zachoval výraznou většinu a kontroloval moc, došlo k narušení monolitické povahy KSSS (Brown 1996: 188). Tu mohli občané SSSR sledovat v přímém přenosu, Gorbačov totiž vydal příkaz, aby se jednání vysílalo živě v televizi. Sjezd vlastně dotáhl proces *glasnosti* do konce, když byl celému národu nabídnut obrázek horlivě diskutujících poslanců, kteří poukazovali na nedostatky v systému, úpadek ekonomiky, všeobecnou bídu v zemi, zkorumpovanost strany a také na chování armády v Afghánistánu či Gruzii. Národ tak definitivně ztratil strach z postihu za „politické rozhovory“ na veřejnosti. Národ také viděl roli Gorbačova, který byl konfrontován se stížnostmi a výtkami. To ostře kontrastovalo s tradiční ruskou pozicí silného lídra. Sacharov dokonce otevřel otázku zrušení článku šest sovětské ústavy, který zakotvoval „vedoucí úlohu strany“ a požadoval, aby všechna moc přešla na sověty a sjezd. Gorbačov byl tímto krokem rozhořčen. Sám byl přesvědčen o tom, že vedoucí role strany by měla být odstraněna z ústavy, avšak chtěl o tom rozhodnout sám, a zejména čekal na příhodnou chvíli, kdy bude plně transformována exekutivní síla z KSSS na volené státní orgány (Brown 1996: 193; Malia 2004: 451-452).

Krátce po prvním Sjezdu lidových poslanců se v Moskvě dalo dohromady cca 250 liberálních poslanců, kteří se seznámili na Sjezdu, a vytvořili společný výbor nazvaný *Meziregionální poslancecká skupina*. Tento orgán byl řízen Sacharovem, Afanasievem a Popovem. Jejich cílem bylo skutečné přesunutí moci od Gorbačova na Nejvyšší sovět a zavedení pluralitního politického systému (Branson, Doder 1991: 389). Aby mohli tento program uskutečnit, potřebovali zvítězit ve volbách do místních sovětů, které se měly konat v roce 1990. Za tímto účelem také navazovali spojení se stávkujícími horníky či hnutími za svrchovanost v pohraničních krajích.

Lidem byly myšlenky politického pluralismu stále bližší, protože situace v zemi se rapidně zhoršovala a klesala životní úroveň širokých vrstev obyvatelstva. Občané již byli zoufalí a brali aktivitu do svých rukou. Jako příklad mohu uvést hornické stávky, které vypukly na východní Ukrajině v okolí Doněcku, v okolí Jižního Novgorodu a v několika oblastech na Sibiři. Horníci protestovali proti zkorumpovanosti svých nadřízených, kterou sami nazývali „sovětský feudalismus“. Překvapivě nepožadovali vyšší mzdy, protože ty měli dvakrát vyšší, než byl sovětský průměr. Problémem ale bylo, co s penězi. Život v těchto oblastech byl nuzný a existoval zde problém s ubytovacími kapacitami i s nedostatkem zboží. Horníci chtěli zlepšit své podmínky a domáhali se takových základních věcí jako: zřízení lékařských stanic, neděle jako volného dne, nebo 800 gramů mýdla na osobu. Gorbačov a vláda se hornickými stávkami začali ihned zabývat a přistoupili na požadavky stávkujících. Jedním z důvodů ale pravděpodobně byla i akutní potřeba uhlí v sovětském hospodářství. Nicméně sovětská vláda poprvé od raných dvacátých let dvacátého století uznala legitimitu stávkového výboru, který byl vytvořen dělníky a nebyl zprostředkován ani řízen komunistickou stranou (Siegelbaum 1989: 451-454). Popsaná situace dokazuje, že lidé v reakci na minimální hmatatelné přínosy *perestrojky*, přestávali být se svou situací spokojeni a *perestrojka* ztrácela podporu veřejnosti. Získali sice svobodu slova, ale jejich ekonomická situace se často nezlepšovala.

8) Čtvrtá fáze perestrojky – přesun moci ze stranických orgánů na orgány státní

V této fázi byla výrazná Gorbačovova snaha o přesun moci ze strany na prezidentský úřad. To v sovětském pojetí vedlo ke vzniku jakéhosi hybridního prezidentského režimu (Brown 1996: 195). Problémem bylo, že Sjezd lidových poslanců a Nejvyšší sovět disponovaly politickou silou, která se překrývala s pravomocemi prezidenta, a vymezení těchto sil nebylo upraveno ani v Ústavě SSSR. Gorbačov přesto nechtěl opouštět vedení strany, poněvadž se obával, že postoupení postu generálního tajemníka by mohlo být

využito jako oslabení instituce prezidenta a ztížení aplikace politických transformací. V roce 1990 Gorbačov uvedl, že si je vědom, že kdyby zastával pouze jeden post, tak by jeho autorita byla pravděpodobně větší. Měl však strach, že důsledkem jeho odstoupení by byl vznik duální politické síly a mohlo by dojít až ke krveprolití (Brown 1996: 195-196; 199). V této době se SSSR také potýkal s rozpadem východního bloku, který již neměl sílu zastavit. Došlo tak k destrukci idey o „*Společném evropském domě*“.

8.1 Rozpad východního bloku

Směrem k východnímu bloku Gorbačov uplatňoval politiku povzbuzování místních režimů na vlastní cestě k *perestrojce*, avšak v mezích vytyčených Moskvou. Tuto politiku později Gorbačov s Jakovlevem upravili na myšlenku *Společného evropského domu*, kde měly východoevropské režimy sehrát roli prostředníka mezi SSSR a Západem a měly ukázat určitou třetí cestu vývoje (Malia 2004: 457). Celý tento Gorbačovův „projekt“ byl založen na předpokladu, že satelitní země přijmou reformní komunismus s nadšením (Malia 2004: 465). Gorbačov vsadil na nový vztah mezi Moskvou a východoevropskými spojenci. Odstranil Brežněvovu doktrínu a rapidně zmenšil vojenskou přítomnost armády v těchto státech. Jeho taktikou byl spíše tzv. „biologický faktor“, což znamenalo personální obměnu na vedoucích postech v jednotlivých satelitech (Branson, Doder 1991: 377-378). Občané, kteří však koncem devadesátých let cítili uvolnění poměrů, neváhali a při první příležitosti komunismus svrhli. A tyto úspěšné revoluce vyvolaly doslova řetězovou reakci, která vedla k pádu všech komunistických režimů východního bloku.

Komunismus v ruské sovětské republice chápala většina lidí jako nástupce carského Ruska a navíc bolševická revoluce proběhla přímo na jejich území, proto měl komunistický režim v SSSR mnohem větší podporu než ve východním bloku. Východoevropský komunismus se vyznačoval mnohem nižším stupněm legitimacy u svých občanů, a to zejména proto, že

tyto režimy vznikly v důsledku výsledků druhé světové války a byly národům vnuceny z vnějšího prostředí (Brown 1996: 196).

Sovětský svaz se ani nepokusil zabránit rozpadu východního bloku, stěžejí totiž zvládal dění na Kavkaze a tak byl zásah proti revolucím ve východní Evropě v tuto dobu již nad rámec hospodářských i vojenských možností SSSR²². Vojenská intervence nepřicházela v úvahu ani z politického hlediska, jelikož by posílila pozici konzervativců a armády, se kterou měl Gorbačov dlouhodobě napjaté vztahy. Případný vojenský zásah by také mohl mít za následek zhoršení Gorbačovova obrazu na Západě, jehož podporu nyní Gorbačov potřeboval (Malia 2004: 464). Gorbačov se snažil svou porážku v této oblasti přetavit ve svůj prospěch a začal si přivlastňovat zásluhu na „osvobození“ Evropy od komunismu právě proto, aby si zachoval reputaci na Západě²³. To mělo dopad i na jeho popularitu, ta na Západě v tuto dobu dosahovala nejvyšší úrovně, zatímco doma byl na přelomu let 1989 a 1990 zaznamenán pokles důvěry v generálního tajemníka z 50% na 20% (Durman 1998: 439). Pád komunismu ve východní Evropě bezesporu podpořil nacionalisty v ostatních zemích. Když například v Pobaltí viděli, že Polsko může získat úplnou nezávislost na Moskvě, staly se pády těchto režimů inspirací i pro ně. Takže konec východního bloku nasměroval na cestu nezávislosti i některé sovětské republiky a urychlil tak jejich snažení o získání suverenity, což bylo jednou z příčin rozpadu SSSR.

8.2 Vznik pluralismu

Gorbačov lavíroval mezi tábory konzervativců a demokratů, snažil se soustředit moc do svých rukou a budovat orgány nezávislé na aparátu. Toto balancování se mu ale přestávalo dařit. Svými činy totiž neuspokojoval ani jednu stranu. V únoru 1990 se však zdálo, že se přiklonil k demokratům, když se ÚV KSSS zavázal zrušit šestý článek sovětské ústavy, který ji

---

²² Vojáci byli demoralizováni, branci odmítali nastoupit k odvodu a státní kasa byla téměř prázdná (Malia 2004: 464).

²³ V tomto smyslu se vyjádřil i u příležitosti dvacátého výročí pádu Berlínské zdi. Řekl, že na pádu Berlínské zdi má podíl spíše *perestrojka* než výsledky amerického snažení (Holmes 2013: 192).

formálně zajišťoval vedoucí roli a politickou moc. Počátkem března na třetím mimořádném Sjezdu lidových poslanců byly provedeny potřebné změny v ústavě a byla tak otevřena cesta k politickému pluralismu. Na tomto mimořádném sjezdu byl Gorbačov 14. března zvolen prezidentem SSSR. Jeho podpora však nebyla přesvědčující, proti němu se postavilo 495 poslanců (Vykoukal a kol 1998: 676). Problémem byla skutečnost, že Gorbačov odmítl přímou volbu prezidenta, kterou v tuto dobu podporovalo 84% občanů (Malia 2004: 470). Dokázal tak sice koncentrovat moc, ale ztrácel legitimitu u sovětského lidu. Zavedením prezidentského úřadu inspiroval předáky v ostatních svazových republikách, kteří také toužili po zřízení obdobné funkce. To vedlo k ještě většímu rozkolu uvnitř SSSR.

Příslušníci *Meziregionální poslanecké skupiny* se počátkem roku 1990 začali spojovat do politického hnutí „*Demokratické Rusko*“. Cílem hnutí bylo organizovat kampaně do místních voleb, kde chtělo získat moc a tu později postupně převádět ze strany na společnost. Takto otevřené politické cíle vedly k několika velkým demonstracím před Kremlem, jejichž snahou bylo přinutit Gorbačova k předání moci „u kulatého stolu“ podle polského vzoru (Malia 2004: 468). Toto politické hnutí představovalo zárodek politické strany a požadovalo multipartismus. Konzervativní komunisté se později sdružovali ve skupině „*Sojuz*“, která vystupovala proti rozpadu SSSR a soukromému vlastnictví (Sakwa 1990: 181-182). Gorbačov přiznal, že na počátku reform v žádném případě nebyla snaha o pluralismus, ale pod vlivem stále nových okolností byla přestavba postavena před nutností rozvíjet demokracii, jelikož nebylo možné přehlížet „*Meziregionální skupinu*“ a jiné zárodky opozičních stran (Gorbačov, Mlynář 1995: 95-96).

Cíle demokratické platformy se ve volbách do Nejvyššího sovětu v březnu 1990 povedlo relativně naplnit. Potvrdil se tak trend z prvních „svobodných“ voleb z roku 1989, kdy kandidáti *Demokratického Ruska* získali ve velkých městech drtivou většinu mandátů. Jelcin dokonce ve Sverdlovsku získal 85% hlasů a koncem května byl zvolen předsedou parlamentu. Brzy

poté Nejvyšší sovět Ruské federace vyhlásil suverenitu a prohlásil své zákony za nadřazené sovětským (Durman 1998: 445). Jelcin a členové *Demokratického Ruska* se tak stali prakticky nezávislími na prezidentovi a otevřeně upřednostňovali ruské zájmy před sovětskými.

9) Pátá fáze perestrojky

9.1 Poslední sjezd KSSS

Dvacátý osmý sjezd KSSS se odehrával v situaci, kdy se jednotlivé republiky nechaly inspirovat Jelcinem a vyhlášovaly suverenitu. Poslední se v srpnu přidal i Kazachstán a Kyrgyzstán, k suverenitě se přihlásily i autonomní oblasti Karélie a Tatarstán (Durman 1998: 445). Gorbačov se proto na tomto sjezdu snažil prosadit organizační a obsahové změny, které by v budoucnu přeměnily stranu na stranu sociálně demokratického typu, aby tak trochu zmírnil aktivitu reformistů. Na to již však bylo příliš pozdě (Vykoukal a kol 1998: 678). Jelcin, který si byl vědom, že skrze stranu již nelze zavádět žádné skutečné reformy, se rozhodl v přímém přenosu z rozštěpené strany vystoupit a demonstrativně opustit sál. Dokonce straníky varoval, že pokud nevyslyší volání lidu, bude strana zbavena majetku, privilegií a možná bude za své činy představena i před soud (Malia 2004: 473).

Gorbačov tak v této fázi čelil skutečností, které nasvědčovaly konci *perestrojky* a rozpadu SSSR. Když se koncem roku 1989 kvůli zhoršující se ekonomické situaci a nedostatku potravin veřejnost začala stavět proti němu a začínala podporovat spíše Jelcina a jeho myšlenky, nedokázal tomu svou politiku přizpůsobit. Gorbačovova reakce na pokles autority jeho vlády byla uzurpování stále více moci, což vyvolávalo obavy z návratu k diktatuře. V tomto smyslu se několikrát vyjádřil i Gorbačovův přítel Sheverdnadze, který v prosinci rezignoval na svůj post (Kaiser 2004: 172). Gorbačov se tak stal tím, proti komu bojoval na počátku *perestrojky*, tedy tvrdohlavým straníkem, který se nechce pustit moci. Dle Roberta Kaisera to není překvapující vzhledem

k tomu, že Gorbačov věnoval stranické kariéře celý život. Moc pro něho byla tím pádem důležitá mnohem dříve než demokratizace (Kaiser 2004: 168).

9.2 Gorbačovův obrat ke konzervativcům

Na počátku roku 1990 byla ekonomická situace v Sovětském svazu bídná a potřebné reformy ke zlepšení situace byly zpomalovány stále většími neshodami uvnitř strany. O potřebě reform byl přesvědčen jak Gorbačov, tak Jelcin. Každý však zastával jinou cestu, jak situaci v SSSR zlepšit. Objevily se dva návrhy hospodářské reformy. První z nich, tzv. Šatalinův plán, počítal s radikální přestavbou hospodářství v následujících pěti stech dnech. Druhý návrh byl z dílny premiéra Ryžkova a jeho poradce Abalkina, podle jejich plánu měla reforma probíhat průběžně dalších pět let (Malia 2004: 480). Gorbačov se rozhodl spojit oba přístupy dohromady, proti čemuž vystupoval Jelcin. Nakonec ale byla prosazena Gorbačovova cesta (Durman 1998: 465).

Na podzim 1990 došlo na půdě Sjezdu lidových poslanců k vytvoření skupiny *Sojuz*, členi této skupiny byli radikální konzervativci. Gorbačovovi bylo poradci razeno, aby k této frakci zaujal negativní přístup. Gorbačov se však zachoval naopak a začal se sdružovat s politiky z této konzervativní skupiny (Vykoukal a kol. 1998: 679). Tím začala roztržka mezi Gorbačovem a jeho poradcem Jakovlevem (Durman 1998: 466). Gorbačovův obrat ke konzervativnímu křídlu lze vyčíst i z několika personálních změn²⁴, které provedl v prosinci 1990. Lidé tuto Gorbačovovu politiku zaznamenali a začali demonstrovat za odstoupení Gorbačova ve prospěch Jelzina (Malia 2004: 483). Jelzin tak získával stále větší podporu a Gorbačovovou největší starostí v tuto dobu bylo udržet SSSR pohromadě. Proto začal pracovat na novém návrhu svazové smlouvy (Malia 2004: 484).

---

²⁴ Gorbačov nechal vyměnit na pozici ministra vnitra liberálního Bakatina za konzervativního Puga a na post viceprezidenta byl jmenován také konzervativce Janaev (Brown 2007: 303).

10) Národnostní politika v SSSR

10.1 Postavení národů v SSSR

Obyvatelstvo Sovětského svazu se téměř stejným dílem dělilo na 145 milionů etnických Rusů a na 141,6 milionů neruských občanů. V této zhruba 286 milionové populaci žilo okolo sto národností, které se lišily jazykem, kulturou, náboženstvím a různými stupni ekonomického i sociálního vývoje. Velkou část tvořily slovanské národy, tedy asi 70%, muslimské republiky se podílely 20% a příslušníci pobaltských a zakavkazských republik si připisovali zhruba 6% z celkové populace (Vykoukal a kol. 1998: 666-667). Přesto však patřili k nejhlasitějším skupinám prosazující své národní zájmy.

K pochopení národnostní situace v SSSR a zejména v neruských částech je potřeba se krátce podívat do historie. Postupným rozšiřováním území bolševiky v neruských oblastech došlo v roce 1922 ke vzniku SSSR, který měl být federací, ovšem v praxi fungoval jako unitární stát. Unitární povaha tohoto státního zřízení byla maskována institucionalizováním národnostních aspirací, každá svazová republika i autonomní oblasti získaly vlastní politické a kulturní instituce, které byly ovšem pod dohledem strany. Přesto se objevovaly výrazné národnostní tendence, a to především na periferii SSSR. Proto byl Stalin a později i jeho nástupci nuceni k administrativním i personálním zásahům v těchto oblastech. Stalin se tak snažil omezit homogenitu v jednotlivých republikách a přispět ke vzniku jednotné sovětské identity (Malia 2004: 440).

Národy v rámci SSSR byly často nespokojeny s nově narýsovanými hranicemi, protože jejich menšiny pobývaly v jiných republikách a naopak sousední národnosti byly přítomny na jejich teritoriu ve velkém počtu²⁵. Navíc po celém SSSR žila velká menšina Rusů, která se zde rozšířila během industrializace. Dokud však sovětská ekonomika byla schopna udržet silný

---

²⁵ Zhruba 25 milionů Rusů a 35 milionů ostatních národností žilo mimo své republiky (Sakwa 1990: 232).

centralizovaný stát, tak i sovětští vůdci snáze potlačovali²⁶ případné národnostní protesty a disentská hnutí v příhraničí²⁷ (Malia 2004: 441-442). Pro snazší integraci obyvatelstva v mnohonárodnostních říších je vždy potřebný *lingua franca*²⁸. V SSSR to byla pochopitelně ruština, která usnadňovala vstup do KSSS a byla základním předpokladem pro úspěšnou stranickou kariéru. Často násilná rusifikace se však setkávala s odporem a neochotou obyvatel neruských občanů. Sovětská národnostní politika paradoxně na jednu stranu tedy podporovala rozvoj všech národností a jejich kultury pod dohledem strany, ale zároveň tvrdě prosazovala ruštinu a potlačovala veškeré projevy nacionalismu²⁹.

Patrná byla rovněž celková ruská dominance v kultuře, která potlačovala místní tradice včetně náboženství. Dalším faktem, který iritoval jednotlivé republiky, bylo silné postavení centra proti periferii a direktiva, která odtud přicházela. Zvláště ekonomika se vyznačovala vysokým stupněm centralizace, takže každý region musel přispívat svými produkty celému svazu³⁰ a tyto požadavky určovala Moskva, nikoliv místní stranické organizace. V praxi tak docházelo k tomu, že z centra přišel příkaz, kolik se čeho musí vyrobit nebo vyprodukovat, a místní elity měly minimální možnost to ovlivnit, spíše na to mohly jen dohlížet (Olcott 1989: 403). Některé republiky se tak cítily zneužívány Moskvou a vedlo to k jejich požadavkům na větší autonomii. Během Brežněvovy éry se však stalo běžnou záležitostí, že republikové elity

---

²⁶ Během 24. sjezdu v roce 1971 Brežněv prohlášoval, že vznikla „historicky nová společnost – sovětský lid“. A jasně se vyjádřil, že nestrpí žádné projevy opozice vůči oficiální politice. To dokázal během politických i kulturních čistek na Ukrajině v letech 1972-1973 (Vykoukal a kol. 1998: 493).

²⁷ Zejména v Pobaltí, na Ukrajině a v Zakavkazsku (Malia 2004: 442).

²⁸ Jeden společný dorozumívací a úřední jazyk (Sakwa 1990: 232).

²⁹ Například v roce 1978 se sovětské vedení pokusilo změnit ústavy zakavkazských republik tak, aby již místní jazyky neměly statut úředních jazyků. To však rozpoutalo obrovskou nevoli a Moskva musela od tohoto záměru upustit (Vykoukal a kol. 1998: 496).

³⁰ V praxi to znamenalo, že například Uzbekistán produkoval bavlnu, Ázerbájdžán dodával ropu, Moldavsko a Gruzie přispívalo lihovinami a Rusko dávalo ocel (Malia 2004: 441).

měly větší volnost, což vedlo k obrovskému nárůstu korupce³¹ (Olcott 1989: 403).

Co se týče ústavního vymezení, byl SSSR federací sovětských republik, kde měly největší národy svou svazovou republiku. Nicméně jejich autonomie byla výrazně omezena právem, silou praxe a ideologickým nátlakem. Navíc radikálnější projevy nacionalismu byly dle ústavy SSSR považovány za kroky proti sovětskému režimu a ideologii (Olcott 1989: 399). Tato ústava však poskytovala také právo na secesi svazové republiky. Jakýkoliv pokus v tomto směru byl však naprosto vyloučený až do druhé poloviny osmdesátých let. A podpora této myšlenky by byla Gorbačovovými předchůdci označena za anti-sovětskou propagandu, což se tehdy považovalo za zločin (Brown 1996: 267).

Jak jsem již uvedl, tak každý národ se lišil stupněm sociálního vývoje i úrovní národního cítění. Nejsilnější národní cítění se dalo zaznamenat v Gruzii a Arménii, které v historii tvořily nezávislé státní celky, na jejichž existenci bylo obyvatelstvo velmi hrdé. V pobaltských republikách se sice národní povědomí vyvinulo až v závěru 19. století a nezávislost tyto země poznaly teprve v meziválečném období, přesto zde byla velmi silná národní identita. Na území Ukrajiny se národní snahy projevovaly velice aktivně zejména na západě země v bývalé Haliči, směrem na východ postupně slábly. Nejslabší národní cítění bylo znát z Běloruské SSR (Malia 2004: 441). V případě muslimských středoasijských republik napomohla ke vzniku národní příslušnosti samotná politika Moskvy, když vydělila tyto země z bývalého Turkestánu. Předtím byla jejich identita založena na územním principu a nikdy zde tak neexistoval skutečný stát³² (Brown 1996: 257). Na základě historické zkušenosti se suverénním státním zřízením se požadavky ohledně národní politiky

---

³¹ V tomto směru „se proslavil“ hlavně stranický šéf Uzbekistánu Šafar Rašidov, který si vytvořil síť složenou z tisíců klientů a choval se jako orientální despota. Měl dokonce svoji policii, vězení a harémy. Také falšoval výsledky uzbecké ekonomiky a z centra dostával odměny za splnění plánu (Vykoukal a kol. 1998: 487).

³² V Centrální Asii proto nebyla hlavním tématem nezávislost, ale spíše politická demokracie a ekonomická nezávislost (Sakwa 1990: 248).

jednotlivých republik sice lišily, ale tento fenomén se rozšířil do všech svazových republik, včetně té ruské.

Ze stručného nastínění postavení národů v SSSR je vidět, že příslušníci jednotlivých menšin nebyli spokojeni se svým postavením uvnitř SSSR, avšak dokud byl režim stabilní, byly veškeré projevy nacionalismu potlačeny a většinová sovětská veřejnost se o nich ani nedozvěděla. Situace se ale změnila s příchodem Gorbačova, jehož politika otevřenosti poskytla nový prostor a impuls pro nacionalisty.

10.2 Perestrojka a její vztah k silicímu nacionalismu

Gorbačov svými reformami shora, kterými chtěl oživit ekonomiku, demokratizovat SSSR a zlepšit mezinárodní postavení země, uvolnil také cestu k potlačovanému nacionalismu. Vůbec si neuvědomoval, že reformní proces povede k oživení národnostní otázky, a její potenciální výsledky dlouho podceňoval (Vykoukal a kol. 1998: 668). Gorbačov tak svými kroky ohrožoval dlouhotrvající základy sovětské národnostní politiky.

Nárůst nacionalistických tendencí v SSSR Gorbačova vlastně překvapil. Zatímco je jasné, že problematikou reformy sovětské ekonomiky se zabýval již delší dobu před svým zvolením na post generálního tajemníka, je pravděpodobné, že se nedomníval, že by ruku v ruce s ekonomickými, politickými a sociálními reformami bylo potřeba vytvořit nový koncept národnostní politiky. Jedním z důvodů, proč Gorbačov opomněl tento faktor, může být jeho nedostatečná zkušenost a kontakt s neruskými národy v rámci SSSR oproti jeho předchůdcům (Olcott 1989: 401). Ačkoliv ve Stavropolské oblasti, odkud Gorbačov pochází, existovala nacionálně pestrá populace, mezi kterou čas od času docházelo k nepokojům, pravděpodobně si ale nepřipouštěl přítomnost takového napětí v celosvazovém měřítku (Brown 1996: 257). Dokonce i Shevardnadze, který si byl dobře vědom silné národní identity Gruzínců, v roce 1985 prohlásil, že „*Národnostní záležitosti byly vyřešeny*“ (Sheverdnadze cit. dle Brown 1996: 257).

Na základě tohoto slabého povědomí o nebezpečí, které mnohonárodnostní SSSR skrývalo, se pustil do reform takovým způsobem, který počítal s aplikací jeho politického programu na SSSR jako celek, nehledě na rozdíly některých částí jeho země. Navíc během své personální obměny nejmenoval žádného straníka³³, který by ho mohl o tomto problému „poučit“ (Olcott 1989: 401-2). Gorbačov tak díky politice *glasnosti* nechtěně otevřel prostor ke vzpomnutí starých křivd, kterých bylo na jednotlivých republikách spácháno během stalinismu. A hlavně došlo k diskreditaci marxismu-leninismu jako jediné státní ideologie, což vytvořilo jakési „ideologické vakuum“, které bylo brzy a nečekaně vyplněno nacionalismem (Brown 1996: 259).

Řešení národnostní otázky bylo pro Gorbačova o to těžší, že současně započal transformaci zahraniční politiky, demokratizaci a ekonomické reformy. Změnou v zahraniční politice napomohl ke krachu komunistických režimů ve východní Evropě, čímž inspiroval některé svazové republiky k větší aktivitě v boji za nezávislost, zejména pobaltské státy. Problém propojení ekonomických reform a národnostních problémů lze spatřovat ve snaze Moskvy zvýšit finanční a administrativní samostatnost podniků. Takto získanou pozici se totiž mnoho nacionalistů snažilo využít k získání silnějšího postavení pro ochranu lokálních zájmů, nehledě na celosvazové ekonomické cíle³⁴. A v rámci demokratizace voleb si zástupci národních republik často volili takové politiky, kteří slibovali hájit právě lokální zájmy před celosvazovými, to bylo evidentní opět zejména v Pobaltí (Olcott 1989: 400). Všechny tyto Gorbačovovy reformy nevědomky přispívaly k růstu nacionálního napětí uvnitř SSSR, to bylo navíc podpořeno politikou *glasnosti*. Gorbačov se později snažil prokázat více ochoty národům, když slíbil úpravu současné národnostní politiky. Bylo ale těžké připravit takový koncept národnostní politiky, který by vyhovoval všem, požadavky jednotlivých národů

---

³³ Gruzínský Eduard Sheverdnadze byl jediným neruským straníkem, který byl jmenován do Politbyra. Naopak kazašský Kunaev a ázerbájdžanský Aliiev byli oba propuštěni (Olcott 1989: 401).

³⁴ V Pobaltí představení *chozraščotu* vyvolalo ještě větší poptávku po místní kontrole. Předmětem sporu se stal skutečný boj o to, jaké podniky budou omezeny a jaké se naopak budou dále rozvíjet. Zatímco pobaltská veřejnost veřejně deklarovala zájem, aby i ty nejúspěšnější podniky s ruskou obsluhou byly přesunuty mimo jejich zem, zejména se jednalo o ty, které škodily životnímu prostředí (Olcott 1989: 415).

byly někdy protichůdné a často byly také v rozporu s cíli Gorbačovových politických a ekonomických reforem (Olcott 1989: 400). Je tedy zřejmé, že *perestrojka* nebyla příčinou národnostních konfliktů, avšak poskytla obrovský prostor k jejich eskalaci, která nakonec vyústila v touhu po suverenitě jednotlivých republik. To výrazně destabilizovalo jednotu SSSR a bezesporu přispělo k jeho rozpadu.

10.3 S čím se Gorbačov musel vyrovnávat v národnostní politice

Gorbačov navázal v národnostní politice na koncept svého předchůdce Andropova, který se dožadoval pozornějšího dohledu Moskvy na lokální centra a kulturní integraci neruských národů (Olcott 1989: 403). Zlepšení dohledu na místní elity spočívalo v personální obměně na těch nejvyšších postech.

10.3.1 Gorbačovova kádrová politika v sovětských republikách

Personální obměna v Centrální Asii se stala hlavním cílem Gorbačovovy protikorupční politiky v sovětských republikách. Dalším možným důvodem obměny elit v této oblasti byl obrovský demografický nárůst obyvatel ve středoasijských republikách, tedy pracovní síly, která mohla být využita v rámci *perestrojky*. Ovšem plán hospodářského vývoje zde postupoval pomaleji než se čekalo. Gorbačov ale potřeboval na tomto místě politiky, kteří mohli celou situaci kontrolovat (Olcott 1989: 404).

Gorbačov narazil však hned z počátku své obměny na varovné signály, které přišly z Alma-Aty, kde, jak jsem již ve své práci zmiňoval, došlo k výměně kazašského Kunaeva za Rusa Kolbina. Gorbačov byl masivním odporem velice zaskočen vzhledem k tomu, že zhruba 41% obyvatel Kazachstánu představovali Rusové (Sakwa 1990: 247). Navíc Gorbačov až do nepokojů v Alma-Atě v roce 1986 počítal s reakcí na jeho personální politiku maximálně na stranické úrovni. Nicméně od této chvíle se ukázalo, že musí počítat i s hlasitým projevem veřejnosti. Vzhledem ke zmíněné ruské menšině

v Kazachstánu, která mimochodem přesahovala počet kazašských obyvatel, veřejnosti nevadilo jen, že Kolbin je Rus, ale také to, že byl dosazen zvenčí republiky (Olcott 1989: 405). K další výměně došlo například v Uzbekistánu, kde Usmanhodzhaeva na postu prvního tajemníka komunistické strany nahradil Nishanov, nebo v Ázerbájdžánu, kde se novým tajemníkem stal Vezirov a Gorbačov se tímto krokem snažil omezit vliv Alieva v zemi. Personální výměna na vrcholných pozicích v Pobaltí proběhla z poněkud jiných důvodů než v Centrální Asii. Zde byly totiž silnější tendence k samostatnosti, a tak zde byli jmenováni představitelé reformního křídla komunistických stran (Sakwa 1990: 248).

Každopádně reakce jednotlivých republik na personální změny se lišily v té které republice. Zatímco právě v Pobaltí byla veřejnost se změnou relativně spokojena, tak ve Střední Asii záměna vyvolávala zášť bývalých tajemníků, kteří cítili křivdu. Nespokojenost také podněcoval fakt, že Gorbačovova personální politika nebyla uplatňována rovnoměrně, a jako příklad byl uváděn ukrajinský tajemník Scherbitsky nebo Grossu³⁵, lídr moldavských komunistů. Oba totiž navzdory své minulosti stále působili na nejvyšších postech ve svých zemích (Olcott 1989: 416-417). Tato nerovnoměrnost, se kterou Gorbačov prováděl svou kádrovou politiku, opět sloužila jako záminka k pocitu křivdy některých etnik vůči druhým a soustavně oslabovala jednotu SSSR jako celku.

10.3.2 Náhorní Karabach

Velkou ránu *perestrojce* zasadil také konflikt v Náhorním Karabachu³⁶. Toto území, které je z 80% osídlené Armény, bylo v roce 1923 Stalinovým příkazem připojeno k Ázerbájdžánu. Stalin si tak chtěl naklonit tureckou veřejnost na svou stranu (Malia 2004: 443). Vše začalo v lednu 1988, kdy vláda autonomní oblasti Náhorní Karabach ostře omezila možnost vzdělávání

---

³⁵ Schebristky byl brežněvista a Grossu byl zapleten do korupčního skandálu v Moldávii z roku 1983 (Olcott 1989: 417).

³⁶ Arménská enkláva v Ázerbájdžánu (Malia 2004: 443).

v arménském jazyce. Místní Arméni povzbuzeni *perestrojkou* na to zareagovali žádostmi o změnu svého postavení. Jejich žádost byla zamítnuta, a tak propukly demonstrace v Jerevanu i v jiných částech Arménie. Již v únoru 1988 došlo k ozbrojeným střetům mezi Armény a Azery, a když byl poté v Ázerbájdžánu uskutečněn pogrom na Armény, tak se na Leninově náměstí v Jerevanu sešel téměř milionový dav, který měl podporu i arménské komunistické strany (Sakwa 1990: 244-245). Moskva nebyla ochotna přistoupit na změnu hranic, neboť se obávala řetězové reakce v dalších republikách (Malia 2004: 444). Gorbačov odmítl řešení, které by z Náhorního Karabachu udělalo autonomní republiku se svým vlastním Nejvyšším Sovětem a vládou (Sakwa 1990: 245). A tak tenze mezi oběma stranami nadále rostly. Docházelo k blokadě, ale také k stále častějším ozbrojeným střetům a vzniku lidových front a jakéhosi systému dvojvládí (Malia 2004: 444). Celá tato situace postavila dvě svazové komunistické strany proti sobě, ale dokonce i proti Moskvě, která nechtěla splnit jejich požadavky. To podkopávalo autoritu Moskvy nejen v těchto republikách, ale napříč celým SSSR. Proklamovaná jednota sovětského lidu tak utrpěla vážný šrám v podobě ozbrojeného konfliktu, což je něco, co by Gorbačovovi předchůdci pravděpodobně nedopustili.

10.3.3 Politické reformy v Pobaltí

Zatímco Moskva neschvalovala stávky a násilné protesty jako nástroj dosažení politické změny v sovětských republikách, tak svolila k vývoji nezávislých reformních hnutí ve všech třech pobaltských republikách. Tato hnutí se pokoušela dosáhnout politické, ekonomické a kulturní autonomie republik. Jako první svého druhu v celém SSSR vznikla *Estonská fronta pro Glasnost'*, která se zformovala v květnu 1988 a stala se inspirací pro ostatní národní fronty. Usilovala o celkovou finanční autonomii Estonska, omezení ruské migrace na estonské území, dále bojovala za estonštinu jako hlavní jazyk a celkovou kulturní autonomii země (Olcott 1989: 412). Když tyto požadavky přednesené estonskou národní frontou ignorovala komunistická strana Estonska, ztratili komunisté podporu svých nestraničských spojenců

v parlamentu a toto zradikalizované politické těleso odhlasovalo nadřazenost právního řádu republiky nad sovětským zákonodárstvím (Malia 2002: 445). To byla těžká situace pro Moskvu, která nemohla zasáhnout silou, aby si *perestrojka* udržela svou věrohodnost, avšak potřebovala nějak zakročit proti estonské troufalosti, aby ústřední moc zůstala reálnou.

Ještě než Gorbačov a jeho kolegové stihli zareagovat, začaly vznikat národní fronty i v ostatních pobaltských státech. V červnu 1988 dali své požadavky dohromady také Lotyšši a zaslali je do Moskvy. Domáhali se mezinárodního uznání jako suverénního národu, omezení ruské migrace a moci nad školstvím, ale také chtěli regulovat fungování armády a KGB na svém území. Podobné požadavky v říjnu představila také Litevská národní fronta. Navíc však požadovala ražbu vlastní měny a nezávislé uzavírání smluv se státy mimo SSSR (Olcott 1989: 412-413). Tato národní hnutí napomohla urychlit proces transformace k téměř úplné republikové ekonomické autonomii. Od prvního ledna 1990 totiž platil zákon, který přesouval tři čtvrtiny všeho pobaltského průmyslu pod správu republik (Sakwa 1996: 237).

V březnu 1990 nastal zlom, když si Litevský parlament odhlasoval obnovení předválečné nezávislosti³⁷. Navzdory mnoha rozporům v sovětské legislativě si Litevci začali zakládat nezávislé státní instituce. Přejmenovali oficiální název země na Litevskou Republiku, vynechali tedy „Sovětská Socialistická“. Dokonce ustanovili svoje hraniční strážce, obranné jednotky a zrušili brannou povinnost do sovětské armády, naopak vyzvali všechny litevské vojáky sloužící v sovětské armádě k dezertaci (Sakwa 1996: 241). Taková situace byla pro Gorbačova krajně nepříjemná. Přistoupením na litevské požadavky by vytvořil jakýsi precedens, který by beztak brzy využilo Estonsko, Lotyšsko, Gruzie, Ázerbájdžán či Moldavsko. Vzhledem ke svému původnímu odhodlání řešit podobné situace politickou cestou, přistoupil k energetické i potravinové blokádě Litvy. Gorbačov dále připustil vzájemné

---

³⁷ Předáci pobaltských republik tvrdili, že tajné protokoly paktu Molotov-Ribbentrop z roku 1939, prostřednictvím nichž byly jejich země postoupeny SSSR, nikdy nenabýly právní účinnosti, takže se domáhají nezávislosti vlastně v rámci mezinárodního práva (Malia 2004: 445).

rozhovory, pokud litevská strana zruší svou deklaraci z počátku března. K tomu nedošlo, a tak sovětské jednotky přistoupily k invazi do Litvy (Sakwa 1996: 241-242).

10.3.4 Masakr v Tbilisi

Koncem osmdesátých let došlo k rozšíření národnostních konfliktů také do Gruzie, kde gruzínský nacionalismus oživilo „Hnutí za odtržení Abcházské autonomní republiky“³⁸ (Malia 2004: 444). Protesty měly podobu klidných demonstrací, které ovšem osmého dubna 1989 brutálně³⁹ atakovaly sovětské jednotky. Tento zásah pobouřil gruzínskou veřejnost a rozpoutal obrovskou vlnu nacionalismu, jehož hlavním požadavkem bylo úplné odtržení od Sovětského svazu. To vyústilo ve zvolení Zviada Gamsakhurdii⁴⁰ do čela protikomunistické gruzínské vlády a v roce 1991 dokonce prezidentem. Gruzínská komunistická strana byla vzhledem ke své roli v událostech naprosto zdiskreditovaná a došlo ke vzniku Národní fronty, která jí konkurovala (Sakwa 1990: 247).

Po tomto masakru byl Gorbačov svými odpůrci doma i v zahraničí obviňován z nařízení vojenského zásahu v Tbilisi. Je však známo, že Gorbačov požadoval vyřešení situace v Gruzii politickými prostředky a dialogem. Za spuštění vojenské akce proti demonstrantům byli nakonec politicky zodpovědní bývalí první tajemníci gruzínské komunistické strany Patiashvili a Nikolsky, kteří byli penzionováni (Brown 1996: 266). Na tomto případě můžeme vidět, že použití síly na potlačení nacionálních nepokojů mělo v době demokratizace a obnovující se občanské společnosti naprosto jiné účinky než za éry například Brežněva či Chruščova. Vojenským zásahem se nepodařilo demonstrace uklidnit, ale naopak je poštvat proti samotnému centru.

---

³⁸ Toto území vydělil Stalin z Gruzie, aby zemi oslabil a byla méně životaschopná (Malia 2004: 444).

³⁹ Devatenáct demonstrantů bylo zabito a stovky zraněny (Brown 1996: 265).

⁴⁰ Gamsakhurdia byl bývalý disident a fanatický nacionalista (Brown 1996: 265).

10.4 Gorbačov a jeho národnostní politika

Jak již bylo řečeno, Gorbačov hrubě podcenil sílu nacionalismu. O tom svědčí i jeho projev z konce listopadu 1988, v němž připouští, že na prvním místě jeho změn bylo vypořádat se s ekonomickými problémy a volební reformou a až na druhém místě byla harmonizace vztahů mezi jednotlivými svazovými republikami (Sakwa 1990: 258). V podstatě je to logické, jelikož při nástupu Gorbačova nebyla tato problematika ještě tak aktuální, vlastně až svou politikou dal prostor ke zviditelnění tohoto problému, ale včas si neuvědomil důsledky, které to s sebou neslo. Martha Olcott zmiňuje, že Gorbačov si vůbec nebyl jistý jak postupovat v konceptualizaci národnostní politiky (Olcott 1989: 414). A Sakwa se domnívá, že Gorbačov v této oblasti politiky ztrácel více než jinde. Jako možnou příčinu tohoto politického selhání uvádí, že Gorbačov se sám stal obětí úspěšné propagandy režimu o jednotě sovětského lidu, ačkoliv v jiných oblastech propagandu zásadně odsuzoval (Sakwa 1990: 258). I když si hrozbu nacionalismu uvědomil, stále věřil, že proces demokratizace je kompatibilní s nacionalismem (Sakwa 1990: 261).

Se stále většími národnostními aspiracemi republik rostla potřeba nového konceptu federalismu s jasnými principy fungování. Dosavadní ústava si totiž protiřečila, zatímco článek 72 garantoval všem patnácti republikám právo na secesi, tak hned v článku 73 ústavy byly tyto republiky považovány za neoddělitelnou součást SSSR (Sakwa 1990: 257). Sovětské vedení se snažilo sladit expanzi nacionalistických nálad s legislativou SSSR tak, aby nedošlo k secesi (Sakwa 1990: 259).

První známka toho, že vedení KSSS začalo brát národnostní politiku s vážností, jakou si zasluhovala, bylo svolání dvakrát odloženého Ústředního výboru na září 1989, které se věnovalo této problematice (Brown 1996: 267). Dle Sakwy snaha vypořádat se s národnostními problémy skrze stranu nasvědčovala spíše tradiční cestě řešení problémů, naopak by se podle něj

měla řešit na Sjezdu lidových poslanců (Sakwa 1990: 258). Gorbačov se také v září 1989 v televizi vyjádřil že: „*Přemrštěný nacionalismus ohrožuje jednotu SSSR a celou strategii perestrojky*“. (Sakwa 1990: 261).

Mnohem výraznější snahu o řešení vzrůstajících požadavků pro nezávislost zejména z Pobaltí projevil Gorbačov v dubnu 1990, kdy schválil zákon o secesi. Tím dostal slibu, který dal v lednu téhož roku na třídní návštěvě Litvy. Tento zákon umožňoval secesi svazové republiky za předpokladu, že se dvě třetiny elektorátu dané republiky vyjádří v referendu pro, dále se odtržení stane legálním až po pětiletém přechodovém období a nakonec schválení musí projít sovětskou legislativou. Tento zákon na jednu stranu poskytoval konečně legální mechanismus k secesi, která byla součástí sovětské ústavy. Na druhou stranu to byl Gorbačovův marný pokus o získání více času na vytvoření Sovětského svazu na takové úrovni, aby jej nikdo nechtěl (Brown 1996: 267).

10.4.1 Pokus o vytvoření nové svazové smlouvy

Od léta roku 1990 se zachránění celistvosti SSSR stalo pro Gorbačova důležitější než hospodářské reformy. V listopadu téhož roku připravil návrh nové svazové smlouvy, jež měla nahradit Smlouvu o vytvoření Sovětského svazu z roku 1922. Bylo v ní zaneseno přejmenování na Svaz svrchovaných sovětských republik, ale většina pravomocí zůstávala i nadále v kompetenci centra, což bylo pro republiky nepřijatelné. Gorbačov se rozhodl sedmnáctého března 1991 uspořádat referendum⁴¹, kde obyvatelstvo odpovídalo na otázku, zda chce zachovat existenci reformovaného Sovětského svazu. Jelcin však zareagoval a přesvědčil ruský parlament, aby ke Gorbačovově referendu byla přidána otázka ohledně zřízení postu ruského prezidenta (Malia 2004: 484). Referenda se zúčastnilo 80% obyvatel a z toho 76,4% se vyjádřilo pro zachování SSSR. Pro vytvoření postu ruského prezidenta se vyslovilo dokonce 85% ruských voličů (Vykoukal a kol. 1998:

---

⁴¹ Toto referendum se však uskutečnilo jen v devíti z patnácti republik. V Moldávii, Arménii, Gruzii, Litvě, Lotyšsku a Estonsku se referendum nekonalo kvůli odporu nacionalistů (Vykoukal a kol. 680).

680). Nový ruský prezident byl zvolen dvanáctého června a v prvním kole se ziskem 57, 3% se jím stal Boris Jelcin (Brown 1996: 289).

Gorbačov s podporou veřejnosti začal připravovat novou svazovou smlouvu⁴². Opustil tedy konzervativce a sešel s Jelcinem i zástupci devíti svazových republik na své dače v Novo-Ogarevu (Brown 1996: 285). I během tohoto setkání se projevíly názorové rozdíly mezi Jelcinem a Gorbačovem. Gorbačov požadoval silné republiky i silný svaz a Jelcin naopak co nejsilnější republiky a co nejslabší svaz. Ačkoliv měl Jelcin ke smlouvě ještě výhrady, byla schválena v červenci 1991 Sjezdem lidových poslanců a podepsání bylo naplánováno na dvacátého srpna 1991 (Vykoukal a kol. 1998: 680). Smlouva zaručovala decentralizované uspořádání a povolovala republikám vybírat daně a dokonce si i ponechávat jejich část (Malia 2004: 485). Takovýto kompromis pobouřil konzervativní křídlo KSSS, které v srpnu 1991 zorganizovalo puč (Durman 1998: 478). Puč byl proveden lidmi⁴³, kteří se do funkce dostali díky Gorbačovovi. Puč byl velmi špatně naplánován a ještě hůře proveden. Klíčovou roli sehrála také věrnost vojenských jednotek, které odmítly střítet do civilního obyvatelstva. Puč byl tak již dvacátého druhého srpna zlikvidován (Vykoukal a kol. 1998: 681).

Vzhledem k tomu, že během puče byl Gorbačov na Krymu, ztratil reálnou moc zasáhnout. Toho využil Jelcin, který vystoupil veřejně proti násilným změnám pořádků a tím jen podpořil svou popularitu. Jakmile se ukázalo, že byl puč neúspěšný, začali lidé odstraňovat Leninovy sochy a všude vlály ruské vlajky. Když se Gorbačov vrátil do Moskvy a pochopil, že na pokračování v *perestrojce* už je pozdě, odstoupil z pozice generálního tajemníka a jako prezident rozpustil Nejvyšší sovět a Sjezd lidových poslanců SSSR. V říjnu Jelcin výnosem úplně zakázal KSSS a nechal zabavit její majetek (Malia 2004: 488).

---

⁴² V podstatě jediné co mohl Gorbačov ještě republikám nabídnout byl společný trh. Ten byl však podezřelý svými nedostatky (Singer 1991: 200).

⁴³ Podíl na puči měli viceprezident Janaev, předseda vlády Pavlov, ministr vnitra Pugo a ministr obrany Jazov a také šéf KGB Krjučkov (Vykoukal a kol. 1998: 681).

K úplnému rozpadu SSSR došlo osmého prosince 1991, kdy byly zástupci Ruska, Ukrajiny a Běloruska podepsány Bělověžské dohody. A dvacátého pátého prosince pak Gorbačov v televizním přenosu rezignoval i z postu prezidenta SSSR (Brown 1996: 304).

11) Závěr

Předkládaná bakalářská práce si kladla za cíl analyzovat reformní program *perestrojky* a určit, zda a případně jak tento soubor reforem ovlivnil rozpad SSSR. Další, čeho se tato studie snažila dosáhnout, bylo zhodnocení toho, jakou roli sehrála *glasnost'* při aplikaci *perestrojky*. Následně si autor v této bakalářské práci kladl za cíl prokázat, že Gorbačovovo podcenění národnostní politiky v souvislosti s uvolněním cenzury bylo jednou z hlavních příčin rozpadu SSSR.

V úvodu práce jsem se domníval, že rozpad SSSR byl nečekaný, nicméně během psaní tohoto textu a s hlubším seznámením s problematikou Gorbačovových reforem jsem postupně začal měnit názor. K tomu mě přimělo uvědomění si faktu, že Gorbačov se snažil reformovat stát, který byl vytvořen a udržován silou. Státu zřizovanému tímto způsobem poskytl výrazné omezení cenzury a demokratizaci. Gorbačov během svých reforem odstranil základy, na kterých byl zkoumaný režim postaven, což muselo neúprosně vést k obrození nacionalismu jednotlivých národů ve svazových republikách. Navíc všechny tyto zásahy probíhaly současně s aplikací hospodářských reforem, jejichž cíle se nedařilo úspěšně naplňovat. Když jsem si připustil tyto skutečnosti, rozpad SSSR v roce 1991 jsem musel zhodnotit jako nevyhnutelný.

Perestrojka tak nepochybně k rozpadu SSSR napomohla. Samotná *perestrojka* jako soubor ekonomických reforem sice nedokázala zabránit stále větší hospodářské krizi SSSR, avšak v předkládané práci si troufám tvrdit, že sama o sobě by špatná ekonomická situace nevedla k rozpadu SSSR. Gorbačov, podle mého názoru, nedomyslel, že *glasnost'* neskončí kritikou stalinismu a konzervativního komunismu. Kritika se totiž brzy přelila z těchto pozic i na samotné základy komunistické ideologie a samotnou KSSS. V práci ukazují, že to vedlo ve společnosti k vyprchání důvěry v přednosti socialismu, tedy alespoň u té části obyvatelstva, která ji ještě koncem osmdesátých let

měla. Pozice socialismu pak byla nahrazena nacionalismem, snahou republik o suverenitu a také politickým bojem za radikálnější demokratizaci. *Glasnost* tak v první fázi napomohla k prosazení některých ekonomických reforem, ale nakonec se podepsala i pod neúspěchem *perestrojky*.

Glasnost zbavila legitimacy systém, který chtěl Gorbačov se svými kolegy politicky i ekonomicky zachránit. Postupnou demokratizací společnost dospěla od podpory reforem k podpoře „revoluce“ proti režimu (Malia 2004: 447).

Hlas demokracie, se kterým se ztotožňovalo stále více obyvatel, nešlo nadále ignorovat a došlo také k liberalizaci politického systému. Ta se projevila zejména demokratizací voleb, na jejichž konci byly první soutěživé volby do Sjezdu lidových poslanců, které umožnily participaci na veřejném dění i lidem mimo stranickou základnu a vznik pluralismu. Dalším důležitým bodem politických změn bylo zrušení článku šest sovětské ústavy, tím KSSS definitivně ztratila monopol moci a vnitřní kontrolu, o které jsem se zmiňoval v úvodu, to se zdálo být jedním z hlavních důvodů pro následující rozpad SSSR. Gorbačov také podcenil důležitost národnostní politiky. Jinak by nemohl zvolit takovou strategii k sovětským republikám, jakou zvolil - poskytování tolerance a kompromisů jen vůči některým národům, podle toho, jak se mu to hodilo ve prospěch jeho celkových reforem. Tento přístup logicky vyvolal mezi jednotlivými republikami pocit rozdílného jednání centra s těmi kterými periferiemi, podnítil nacionální aspirace, které se již nedaly zastavit a ohrozil územní i legislativní jednotu SSSR.

Ačkoliv Gorbačov neměl v žádném případě v úmyslu svými reformami odstranit socialismus v SSSR, je třeba ocenit jeho odvahu, s jakou se do změn pustil. Jeho pozice rozhodně nebyla jednoduchá a jeho přínos spatřuji především v tom, že během transformace režimu dokázal až do srpnového puče 1991 udržet konzervativní komunisty „na uzdě“ a připravil tak prostor pro vznik několika demokratických států.

Při psaní předkládané práce pro mě bylo nejtěžší obsáhnout celou šíři problematiky a udržet si stanovené cíle přes objem nastudované literatury. Během shromažďování a vyhodnocování informací o tématu jsem si uvědomil provázanost historie a současnosti. Zvláště zajímavým jsem pak shledal snahy jednotlivých národů domoci se suverenity, tomuto tématu bych se rád věnoval i ve svém dalším studiu.

12) Seznam použité literatury a pramenů

Branson, L. – Doder, D. (1990). *Gorbachev: Heretic in the Kremlin* (New York: Viking).

Brown, A. (1996). *The Gorbachev Factor* (Oxford: Oxford University Press).

Crozier, B. (2004). *Vzestup a pád sovětské říše* (Praha: BB Art).

Daniels, Robert V (1993). *A Documentary History of Communism in Russia: From Lenin to Gorbachev* (Lebanon: University Press of New England).

Durman, K. (1998). *Útěk od praporů* (Praha: Karolinum).

Eaton, William J. (1987). Gorbachev Calls Stalin Crimes 'Unforgivable' : But He Praises Decisions to Collectivize Farms and Push for Rapid, State-Run Industrialization. *Los Angeles Times*. 3.11. 1987 (http://articles.latimes.com/1987-11-03/news/mn-18452_1_soviet-leader, 20.3. 2015).

English, Robert D. (1997). Sources, Methods, and Competing Perspectives on the End of the Cold War. *Diplomatic History* 21, 283-294.

Fish, Steven M. (2005). The Hazards of Half-measures: Perestroika and the Failure of Post-Soviet Democratization. *Demokratizatsiya* 13 (2), 241-253.

Galeotti, M. (1998). *Čas úzkosti. Bezpečnost a politikav sovětském a postsovětském Rusku* (Praha: Themis).

Goble, P. (1999). Analysis From Washington: A Decade of National Assertiveness. *Radio Free Europe*. 9. 12. 1999. (<http://www.rferl.org/content/article/1082704.html>, 9. 4. 2015).

Gorbačov, M. S. (1987). *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a celý svět* (Praha: Svoboda).

Gorbačov, M. S. – Mlynář, Z. (1995). *Reformátoři nebývají šťastni. Dialog o „perestrojce“, Pražském jaru a socialismu* (Praha: Victoria Publishing).

Goshadze, M. (2012). Gorbachev's Perestroika and the Aftermath of Soviet Nationalities Policy. *Identity Studies* 4, 5-16.

Groušl, J. (1993). *Hlavní příčiny destabilizace a rozpadu SSSR* (Praha: Weber).

Holmes, L. (2013). Perestroika: A Reassessment. *Europa-Asia Studies* 65 (2), 186-197.

Jelcin, B. (1991). *Proti srsti* (Praha: Lidové noviny).

Kaiser, Robert, G. (1991). Gorbachev: Triumph and Failure. *Foreign Affairs* 70 (2), 160-174.

Linz, Juan J. – Stepan A. (1993). *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore and Londod: The John Hopkins University Press).

Malia, M. (2004). *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991* (Praha: Argo).

Olcott, Martha B. (1989). Gorbachev's National Dilemma. *Journal of International Affairs* 42 (2), 399-421.

Pannier, B. (2006). Kazakhstan: Zheltoqsan Protest Marked 20 Years Later. *Radio Free Europe*. 14.12. 2006 (<http://www.rferl.org/content/article/1073453.html>, 9.4. 2015).

Pravda (1986a). „Protiv negativnykh javlenii. 24.12. 1986, s. 2.

Pravda (1986b). „V edinoj sovetskoj sem'e“. 28.12. 1986, s. 1.

Reiman, M. (1991). *Leninm Stalin, Gorbačov: Kontinuita a zlomy v sovětských dějinách* (Havlíčkův Brod: Lidové noviny).

Rousseau, R. (2010). Soviet Press Coverage of Political „Negative Phenomena“ During the December 1986 Alma-Ata Demonstrations. *Journal of Central Asian & Caucasian Studies* 5 (10), 22-39.

Sakwa, R. (1990). *Gorbachev and his reforms 1985-1990* (New Jersey: Prentice Hall).

Sakwa, R. (1993). *Russian Politics and Society* (London: Routledge).

Schepp, M. – Neef, Ch. (2011). Michail Gorbačov: Byli to skuteční idioti. *Literární noviny*. 8.9 2011 (<http://www.literarky.cz/politika/rozhovory/5677-michail-gorbaov-byli-to-skuteni-idioti>, 3.4. 2015).

Schifter, R. (1988). Glasnost-The Dawn of Freedom. *World Affairs* 151 (1), 17-23.

Siegelbaum, Lewis H. (1989). Behind the Soviet Miner's Strike. *The Nation* 23.10. 1989, 451-456.

Singer, D. (1991). Gorbachev – Two Steps Backward?. *The Nation* 18.2. 1991, 198-201.

Suk, J. (2009). Chozrasčot aneb vykořisťování člověka člověkem. *Paměť a Dějiny* 4/2009, 121-123.

Suny, Ronald G. (1993) *The Revenge of the Past* (Standford: Standford University Press).

Svoboda, K. (1989). *Reforma politického systému v SSSR* (Praha: Ústřední výbor svazu československo-sovětského přátelství).

Vykoukal, J. – Litera, B. – Tejchman, M. (2000). *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989* (Praha: Libri).

Cestou odzbrojení a nového myšlení: Sborník projevů, rozhovorů a statí M. Gorbačova a vybraných dokumentů (1989). (Praha:Svoboda).

13) Resumé

This bachelor thesis deals with Gorbachev's reforms from the end of 1980's in the USSR. It presents economical situation which had made Soviet leaders to launch the reforms. In addition to that, the ideological basis of M. S. Gorbachev are described. However the main aim of this study is to reveal the role of perestroika and glasnost in the collapse of USSR and also mutual relation of examined reforms. The author points out how glasnost helped or harmed application of perestroika in practice. Finally, this paper analyzes Gorbachev's attitude to the national policy in the USSR and its consequences, which contributed to dissolution of the USSR.